

21,2%
stijging omzet snackbars
2010-2015

€ 291
miljoen besteed aan
ijsjes in 2012

1:2
gaat op vakantie in
Nederland

Vakantie 2016

92,5%
vliegt naar strandvakantie

6,3%

kiest voor vakantie in
een noordzeepadplaats
in 2014

€ 2,48

gemiddelde bierprijs in 2015

60,3%

verblijft in een hotel

Dag	1	Plannen maken	De redactie van <i>ESB</i> wenst u een fijne zomer toe!
Dag	2	Hoelang gaan we?	Thomas van Huizen is gelukkig met veel vakantiedagen.
Dag	3	Wat pakken we in?	Deze boeken moeten volgens onze favoriete economen mee op reis.
Dag	4	Zomerverwachtingen	Volgens Philip Hans Franses wordt het een gedenkwaardige zomer.
Dag	5	Naar het strand	Paul Verstraten en Peter Zwaneveld bouwen een zandkasteel.
Dag	6	Naar het park	Reinhard, Richter, Schaap en Verburg gaan naar het Haagse Bos.
Dag	7	Het regent vandaag	Welke film gaan we kijken?
Dag	8	Hoe gaat het thuis?	Er wordt op de redactie van <i>ESB</i> hard gewerkt aan de nieuwe site.
Dag	9	Vakantie is hard werken	Wat doet Arjo Klamer in zijn vrije tijd?
Dag	10	Wat doen de burens?	De harde cijfers over sport, vrije tijd en vakantie in Nederland.
Dag	11	Even geen school	Arnold Heertje bespreekt plannen voor het economieonderwijs.
Dag	12	Literatuur over vakantie	Bijlezen op vakantie? Lees dan deze artikelen.
Dag	13	De rekening	Peter van Bergeijk droomt over nieuwe betaalmiddelen.
Dag	14	Even puzzelen	Zet uw hersenen deze zomer toch nog aan het werk!
Dag	15	Voor de reis naar huis	Peter de Haan raadt het nieuwe boek van Branko Milanovic aan.

PLANNEN MAKEN

Ga eens wat leuker doen!

JASPER LUKKEZEN
 Hoofdredacteur ESB
 lukkezen@economie.nl

Vandaag (1 juli) is een bijzonder moment voor ESB. Onze nieuwe website gaat vandaag *live* en we luiden de zomer in met een wel heel bijzonder nummer. (Omdat u dit artikel leest, ga ik er even vanuit dat u de nieuwe site gevonden hebt. Op de pagina *Dag 8* staat nog een legenda van de nieuwe site.) Het huidige nummer is het vakantienummer van *ESB*. Dit staat in het teken van vrije tijd, vakantie en sport. Het nummer is anders opgemaakt, luchtiger dan normaal en volgt qua thema de onderwerpen waarbij de meeste mensen aangeven er echt gelukkig van te worden.

Hoe weten we wat die onderwerpen zijn? Daarvoor gaan we te rade bij Bryson en MacKerron (2016). Zij hebben een app gemaakt die gebruikers op willekeurige momenten gedurende de dag vraagt wat ze aan het doen zijn en hoe gelukkig ze daarbij zijn. De figuur geeft de afwijking ten opzichte van de gemiddelde activiteit aan per activiteit en is gebaseerd op ruim 1,3 miljoen observaties.

Wat blijkt? De enige groep mensen die aangeven ongelukkiger te zijn dan zij die aan het werk zijn of studeren, zijn zij die ziek in bed liggen. En activiteiten buitenshuis maken significant gelukkiger (uitzondering daarbij is waarschijnlijk intimiteit).

In volgorde van afnemend geluk raadt de redactie u aan de volgende activiteiten te ondernemen: sporten (Dag 10 en Dag 12), vogels spotten in het park (Dag 6), wandelen over het strand (Dag 5), een filmpje pakken (Dag 7), een puzzel maken (Dag 14), de toekomst gokken (Dag 4), een boek lezen (Dag 3, Dag 15), tot rust komen (Dag 2), rondneuzen op de nieuwe *ESB* site (Dag 8) en betalen (Dag 13). Werkt u echter liever door, lees dan het artikel van professor Heertje (Dag 11); en vindt u deze empirische benadering van vrije tijd ontoereikend, dan kunt u zich laten bijpraten over de waarde van vrije tijd door Arjo Klamer (Dag 9).

Rest ons u een fijne vakantie toe te wensen en u erop te attenderen dat het eerste reguliere nummer nieuwe stijl 'Groene groei' als thema heeft. Op 14 juli zal dit bij u op de mat liggen en op de nieuwe site verschijnen.

LITERATUUR

Bryson, A. en G. MacKerron (2016) *Are you happy while you work?* *The Economic Journal*. Te verschijnen.

Gerapporteerd geluk

TABEL 1

Bron figuur: Bryson en MacKerron (2016)

HOELANG GAAN WE?

Europa is gelukkig met vakantie

Europeanen hebben gemiddeld veel meer vakantiedagen dan Amerikanen. Omdat vakanties gepaard gaan met positieve externaliteiten is het de vraag of Amerikanen niet te veel werken en te weinig vakantie nemen.

THOMAS VAN HUIZEN
Universitair docent
aan de Universiteit
Utrecht

Iedereen kent het verschijnsel: Amerikanen die een weekje *Europe* doen. Waarom ze niet wat langer op ons continent verblijven is begrijpelijk, ze hebben simpelweg niet meer vakantiedagen. De verschillen tussen de VS en Europa zijn wat dit betreft enorm. De VS is het enige ontwikkelde land waar geen wettelijk recht op (betaalde) vakantiedagen bestaat: het is daarom terecht de “no vacation nation” (Ray *et al.*, 2013). Bijna één op de vier Amerikaanse werknemers heeft geen vakantiedagen en in de private sector moeten ze het met gemiddeld tien vakantiedagen per jaar doen (plus ongeveer zes feestdagen).

Sinds 1993 bestaat in de Europese Unie het recht op een minimum van twintig vakantiedagen per jaar. In veel lidstaten bestaan er nationale of collectieve re-

gelingen die recht geven op meer vakantiedagen dan dit Europese minimum. Frankrijk spant de kroon met dertig vakantiedagen (exclusief feestdagen) (Ray *et al.*, 2013). In het Nederlandse systeem hangt het van de specifieke cao af of je meer dan vier weken vakantie kunt nemen, maar vijf weken lijkt gemiddeld te zijn.

Het verschil in aantal vakantiedagen past binnen een algemeen verschil tussen de VS en Europa. Amerikanen werken veel meer dan Europeanen: in 2014 werkten zij gemiddeld bijna 1789 uur per jaar. Dit steekt scherp af tegen het aantal uren van bijvoorbeeld Frankrijk Vakantieland (1473 uur) en Nederland Deeltijdland (1425 uur) (OESO, 2015). Hierbij moet vermeld worden dat het hier gaat om uren besteed aan betaalde arbeid. Europeanen spenderen meer tijd aan onbetaalde arbeid zoals schoonmaken, maaltijden bereiden en zorgen voor kinderen. Amerikanen besteden deze activiteiten vaker uit. Verschillen in totale productieve uren zijn daarom waarschijnlijk kleiner dan de cijfers over betaalde arbeidsuren doen vermoeden (Alesina *et al.*, 2006).

Eind jaren '60 waren er nagenoeg geen verschillen tussen de VS en Europa in gewerkte uren per jaar

De verschillen in het totale aantal gewerkte uren worden (mechanisch) verklaard door verschillen in de werkgelegenheidsratio, het aantal gewerkte uren in een normale werkweek en het aantal vakantieweken. Wat betreft de werkgelegenheidsratio en het aantal normale werkuren is de VS niet uitzonderlijk – hoewel deze ook relatief hoog zijn. Amerikanen werken aanzienlijk meer weken per jaar. Verschillen in vakantiedagen verklaren voor een derde tot de helft van de verschillen tussen Europa en de VS in het totale aantal gewerkte uren per jaar (Bick *et al.*, 2015).

VERSCHILLEN VERKLAARD

Hoe kan het dat Amerikanen genoeg nemen met zo weinig vakantiedagen? Of waarom werken Europeanen zo weinig? Zoals Boeri *et al.* (2008) treffend formuleren: *“Are Europeans lazy? Or Americans crazy?”* Eind jaren zestig waren er nagenoeg geen verschillen tussen de VS en West-Europa in het aantal gewerkte uren per jaar. Welke ontwikkelingen kunnen de divergentie in arbeidsuren in de afgelopen decennia verklaren? Ofwel: hoe kan het dat wij minder werken en veel meer vakantie hebben dan de gemiddelde Amerikaan?

In de literatuur worden diverse verklaringen gegeven, waarbij instituties meestal een belangrijke rol spelen. In een invloedrijke studie wijst Prescott (2004) bijvoorbeeld op de verschillen in belastingsystemen. Vanwege lagere marginale belastingen hebben

Amerikanen sterkere prikkels om meer uren te werken en minder vakantie op te nemen. Maar om de verschillen tussen de VS en Europa volledig te kunnen verklaren moeten erg grote elasticiteiten worden verondersteld. Veel recente (micro-)studies laten zien dat het arbeidsaanbod over het algemeen maar relatief beperkt reageert op veranderingen in belastingen. Hoewel verschillen in belastingstelsels ongetwijfeld een belangrijke verklaring bieden, hebben ook andere instituties invloed gehad.

Een interessante verklaring voor de verschillen tussen de VS en Europa kan gevonden worden in het idee dat vakanties positieve externaliteiten genereren. Hierbij zijn de volgende drie argumenten van belang.

Ten eerste, wanneer de sociale norm heerst dat er veel uren gewerkt worden en weinig vakantie wordt opgenomen, zal het individu daar met moeite van af kunnen wijken. Deze norm versterkt bovendien een extrinsieke prikkel die sterker is in de VS dan in Europa. Het aanvragen van vakantie kan door werkgevers als een signaal voor lage motivatie worden opgepikt. Door vakantie op te nemen loop je wellicht een promotie mis of raak je eerder je baan kwijt.

Ten tweede betekent het opnemen van meer vakantiedagen minder inkomen (*ceteris paribus*), en daarmee een verslechtering van de relatieve inkomenspositie. Verschillende studies laten zien dat het welzijn van een individu vooral wordt bepaald door de relatieve inkomenspositie en veel minder door het absolute inkomensniveau (Clark *et al.*, 2008). Hoe hoger het inkomen van anderen, hoe lager het welzijn van het individu (gegeven zijn eigen inkomen). Dit effect lijkt zich vooral voor te doen bij inkomen en zichtbare, materiële zaken. Het volgende resultaat van Solnick en Hemenway (1998; 2005) illustreert dit: studenten kunnen kiezen tussen optie A, je verdient 50.000 dollar en anderen 25.000 dollar; en optie B, je verdient 100.000 en anderen 250.000 dollar. De meerderheid blijkt de voorkeur te geven aan optie A, met een laag absoluut maar hoog relatief inkomen. Nu krijgen deze studenten een andere keuze voorgelegd: A, je hebt twee weken vakantie en anderen één; en B, je hebt vier weken vakantie en anderen acht. In dit geval wordt er massaal voor optie B gekozen. Dus hoe minder anderen vakantie opnemen en meer inkomen hebben, hoe lager het welzijn van het individu is.

Ten derde kan worden gesteld dat het 'nut' van vakanties toeneemt met het aantal mensen dat ook vakantie kan opnemen. Met andere woorden: een vakantie is leuker wanneer je die kunt delen met anderen. Om dezelfde reden hebben de meeste mensen op zaterdag vrij.

Deze drie mechanismen suggereren dat de sociale waarde van vakanties hoger is dan de individuele waarde. Er is sprake van een 'social multiplier' (Glaeser *et al.*, 2003), dat wil zeggen: het opnemen van vakantie leidt tot positieve externaliteiten. Veel Amerikanen zouden daarom wel vaker met vakantie willen, maar alleen als iedereen meer vakantie opneemt. Wanneer alle werknemers meer vakantie opnemen verandert de sociale norm wat betreft vakanties, daalt de relatieve inkomenspositie niet en leveren de vakantiedagen meer geluk en welzijn op omdat ze gedeeld kunnen worden.

Het bestaan van deze externaliteiten wijst op een coördinatieprobleem. Wellicht is het op collectief niveau wenselijk dat werknemers meer vakantiedagen opnemen, maar als anderen dat niet doen is het op individueel niveau onwenselijk. Wanneer overheden of vakbonden geen collectieve regelingen instellen, zullen werknemers daarom (te) veel werken. Alesina *et al.* (2006) stellen om deze reden dat vakbonden een belangrijke rol hebben gespeeld bij het verlagen van het totale aantal arbeidsuren in Europa. Vakbonden onderhandelen

Veel Amerikanen zouden vaker vakantie willen, maar alleen als iedereen meer vakantie opneemt

op ons continent op collectief niveau en zijn in staat geweest om afspraken over werktijden en vakantiedagen vast te leggen in nationale of collectieve regelingen. Er lijken nu twee evenwichten te zijn ontstaan: het Europese met veel vrije tijd en vakantiedagen en, bij gebrek aan een effectief coördinatiemechanisme, het Amerikaanse met veel arbeidsuren.

EVENWICHTEN VERGELEKEN

De vraag rijst welk van de twee evenwichten tot een hoger niveau van maatschappelijk welzijn leidt. Werken Europeanen te weinig of Amerikanen te veel? Aan de ene kant kan worden beargumenteerd dat de regels omtrent vakantiedagen de markt hebben verstoord en inefficiënties hebben gecreëerd. Aan de andere kant is het mogelijk dat, vanwege de positieve externaliteiten, deze regels Europa naar een meer wenselijk evenwicht hebben gebracht.

Wanneer we kijken naar traditionele economische indicatoren zoals bbp per hoofd van de bevolking, doet de VS het beter dan de meeste Europese landen. Echter, er is nauwelijks een verschil in arbeidsproductiviteit tussen de VS en Europa en het verschil in inkomen per hoofd is daarom vooral toe te schrijven aan het aantal gewerkte uren, dat uiteraard lager ligt in het evenwicht met veel vrije tijd (Boeri *et al.*, 2008).

Ook op basis van een alternatieve indicator, geluk, kunnen we niet eenvoudig conclusies trekken. De literatuur wijst niet op een eenduidig verband tussen het aantal gewerkte uren en welzijn of geluk (Dolan *et al.*, 2008). Het effect van arbeidsuren en vakantiedagen op welzijn is lastig vast te stellen omdat deze variabelen samenhangen met inkomen en het type baan. Wel lijkt een excessief aantal uren een negatief effect te hebben op welzijn. Dit suggereert dat een zeker minimum aantal vakantiedagen wenselijk is.

Een kenmerk van veel evenwichten is dat ze stabiel zijn. Nu het recht op vakantiedagen wettelijk is verankerd op nationaal en zelfs Europees niveau is het onwaarschijnlijk dat we in de nabije toekomst wat dit betreft Amerikaanse toestanden kunnen verwachten. Voorlopig kunnen Europeanen dus nog lang van hun vakanties genieten.

LITERATUUR

Alesina, A., E. Glaeser en B. Sacerdote (2006) *Work and leisure in the United States and Europe: why so different?* *NBER Macroeconomics Annual*, 20, 1-100.

Boeri, T., M. Burda en F. Kramarz (2008) *Working hours and job sharing in the EU and US: are Europeans lazy? Or Americans crazy?* New York: Oxford University Press.

Bick, A., B. Brüggemann en N. Fuchs-Schündeln (2015) *Hours worked in Europe and the US: new data, new answers*. Ongepubliceerd manuscript.

Clark, A.E., P. Frijters en M.A. Shields (2008) Relative income, happiness, and utility: an explanation for the Easterlin Paradox and other puzzles. *Journal of Economic Literature*, 46(1), 95-144.

Dolan, P., T. Peasgood en M. White (2008) Do we really know what makes us happy? A review of the economic literature on the factors associated with subjective well-being. *Journal of Economic Psychology*, 29(1), 94-122.

Glaeser, E.L., B.I. Sacerdote en J.A. Scheinkman (2003) The social multiplier. *Journal of the European Economic Association*, 1(2-3), 345-353.

OESO (2015) *OECD Employment Outlook 2015*. Parijs: OECD Publishing.

Prescott, E.C. (2004) *Why do Americans work so much more than Europeans?* *NBER Working Paper*, 10316.

Ray, R., M. Sanes en J. Schmitt (2013) *No-vacation nation revisited*. Washington: Center for Economic and Policy Research.

Solnick, S.J. en D. Hemenway (1998) Is more always better? A survey about positional concerns. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 37(3), 373-383.

Solnick, S. en D. Hemenway (2005) Are positional concerns stronger in some domains than in others? *American Economic Review*, 95(2), 147-151.

WAT PAKKEN WE IN?

Een koffer vol boeken

Dag 1
Dag 2
Dag 3
Dag 4
Dag 5
Dag 6
Dag 7
Dag 8
Dag 9
Dag 10
Dag 11
Dag 12
Dag 13
Dag 14
Dag 15

Het eeuwige leven

– *Jack Vance*

Over vergrijzing en meritocratie kun je tijdens een vakantie kloekke vakboeken lezen. Een luchtiger alternatief is een gedachte-experiment waarin beide tot in het extreme zijn doorgevoerd en gecombineerd: de sf-roman *Het eeuwige leven* van Jack Vance. Hij beschrijft daarin

een samenleving waar lichamelijk en geestelijk verval medisch uitgebannen is. Maar om echt eeuwig te mogen leven moet je blijven presteren. Anders krijg je van staatswege een enkele reis hiernamaals. Doodgaan of eeuwig leven: een grotere ongelijkheid is moeilijk denkbaar. Voer voor economen: wat betekent een steeds ouder wordende bevolking voor een economie? En hoever willen we gaan in het nastreven van een meritocratie?

PETER HEIN VAN MULLIGEN

Hoofdeconoom bij het Centraal Bureau voor de Statistiek

Economics in one lesson – *Henry Hazlitt*

Mijn keuze is Henry Hazlitts klassieker *Economics in one lesson*. Voor alle economen die

dagelijks ingewikkelde modellen opstellen en schatten, en zich tijdens de vakantie ineens afvragen: waar ben ik eigenlijk mee bezig? Voor alle mensen die geïnteresseerd zijn in economie en de kern van het vak willen begrijpen. Het boek is iets meer dan 200

bladzijden. De les zelf vergt acht bladzijden en eigenlijk maar twee zinnen. De rest van het boek gaat over toepassingen van de les en legt foute economische redeneringen bloot, beginnend met de beroemde ‘parabel van de gebroken ruit’ (*broken window fallacy*).

LEX HOOGRUIN

Hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Groningen

The Campus trilogy – *David Lodge*

Sommige boeken zijn leuk om te lezen maar ze beklippen niet. *The Campus trilogy* van David Lodge doet dat wel. De oorspronkelijk afzonderlijk uitgebrachte boeken gaan over het wel en wee van het werken aan een universiteit. In *Changing places* (1975) staat een uitwisselingsprogramma tussen een Engelse en een Amerikaanse universiteit centraal. *Small world* (1984) gaat over dé internationale conferentie en een writer's block. *Nice work* (1988) beschrijft een uitwisseling tussen universiteit en bedrijfsleven, en laat zien dat theorie en praktijk ver van elkaar afstaan. De verhalen spelen in een tijd zonder internet maar hebben nog niets aan kracht verloren.

JAN VAN OURS

Hoogleraar aan Tilburg University

What money can't buy. The moral limits of markets

– *Michael Sandel*

Op vakantie denk je misschien liever niet aan Jesse Klaver. Maar wellicht is het toch een goed idee om nog eens na te denken over het doorgeschoten 'marktdenken', want daarmee had deze GroenLinkser natuurlijk

wel een punt. Stap vervolgens uit je comfortzone door eens niet te kiezen voor een boek van de hand van een econoom. Lees *What money can't buy. the moral limits of markets* van Michael Sandel, Harvard-filosoof. Het boek leest als een trein en geeft het soort stof tot nadenken dat je op vakantie nog net aankunt. Het boek is wel erg op Amerika gericht, waar het marktdenken nog veel meer doorgeschoten is dan in Nederland, maar dat maakt het boek niet minder interessant.

LAURA SPIERDIJK

Hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Groningen en hoogleraar GloComNet

The Marshmallow Test – Understanding self-control and how to master it

– *Walter Mischel*

De zomer(vakantie) is een periode waarin velen van ons zichzelf "resetten", het huidige leven overdenken, en goede voornemens maken voor na de zomer. Het blijkt echter altijd lastig om die goede voornemens in daden om te zetten en onze

dagelijkse patronen te doorbreken. Hoe komt het dat mensen vaak voornemens hebben waar uiteindelijk weinig van terecht komt? En hoe komt het dat de ene persoon meer wilskracht heeft om zijn voornemens uit te voeren dan de ander? Walter Mischel beschrijft in zijn boek hoe wilskracht werkt, bij zowel kinderen als volwassenen.

KIRSTEN ROHDE

Hoogleraar aan de Erasmus Universiteit

China en de barbaren

– *Henk Schulte Nordholt*

Na mijn studie heb ik in 1991 drie maanden door China gereisd. Een fascinerende reis in een toen nog weinig ontwikkeld land. Ook na de ongekeerde economische groei en ontwikkeling van na 1992 blijft China lastig te begrijpen. Met zijn onverstaanbare

taal, geheel andere cultuur, andere manier van zaken doen en niet te vergeten een onvergelykbare visie op politiek en vrijheden. Voor wie zijn kennis over China wil vergroten, is dit boek een aanrader. Henk Schulte Nordholt is sinoloog en was in 1985 de eerste directeur van de AMRO Bank in China. Daarna woonde en werkte hij er als ondernemer. In dit boek gebruikt hij zijn ervaringen voor actuele politieke analyses vermengd met persoonlijke indrukken. Hij blikt terug op de lange en rijke geschiedenis, gaat uitgebreid in op het belang van Confucius en laat Chinese denkers van nu aan het woord. Fascinerend en uiterst toegankelijk, dus strandproof. Voor wie daarna nog meer wil weten: volg het voorbeeld van mijn zeventienjarige zoon, hij gaat in september een jaar Chinese taal en cultuur studeren in Hangzhou.

MANON VAN LEIJTEN

Secretaris-generaal van het ministerie van Financiën

ZOMERVERWACHTINGEN

Dag	1
Dag	2
Dag	3
Dag	4
Dag	5
Dag	6
Dag	7
Dag	8
Dag	9
Dag	10
Dag	11
Dag	12
Dag	13
Dag	14
Dag	15

De meevaller van jewelste

Nog tot ver na dit jaar zal er gesproken worden over de zomer van 2016. Er zullen proefschriften worden gewijd aan de onverwachte ontwikkelingen in deze zomer, onverwachter dan onverwacht. Men heeft het niet meer over zwarte zwanen maar over blauwe zwanen en rode zwanen; ja, eigenlijk schieten alle duidingen tekort. Douwe Bob bezingt de ‘Summer of 16’ in een wereldwijde hit, en Nederland ontvangt vele delegaties uit evenzovele buitenlandse landen om de ‘Weird Dutch Summer’ te begrijpen.

**PHILIP HANS
FRANSES**

*Hoogleraar aan de
Erasmus Universi-
teit Rotterdam*

Om te weten wat er allemaal gebeurt en waarom, moeten we eerst nog even terug naar het begin van de zomer van 2016. De extreem natte junimaand heeft Nederland in de greep, maar ook aan het werk gehouden. Als dan eindelijk de warmte komt met een lome zuidoostenwind, vertrekken velen naar hun vakantieadres. Klaas Knot van De Nederlandsche Bank is als altijd onderweg met de vouwwagen naar het Sauerland, Mark Rutte is gaan zeilen met vrienden op het Comomeer, en Ronald Plasterk maakt een voettocht in het noorden van Spanje. Het nieuws van juni is maar matig interessant en bij gebrek aan praatprogramma's staat ook de televisie nauwelijks nog aan. Het EK voetbal wordt slecht bekeken. Behalve dan de finale op 10 juli tussen gastland Frankrijk en topfavoriet België, die uiteindelijk in de verlenging wordt gewonnen door onze zuiderburen. Geert Wilders is met zijn vrouw naar haar thuisland Hongarije. Daar bij de grens wordt zijn paspoort ingenomen door een overijverige ambtenaar die niets moet hebben van gezinshereniging, en even is er in Den Haag een discussie of onze ambassadeur ter plaatse wel echt werk moet maken van zijn terugkeer naar Nederland. Vrijdag 5 augustus beginnen de Olympische Spelen in een volkomen opgeruimd Rio. Alle zenders op de campings en in de hotels staan afgesteld op deze Spelen, want Nederland is nog nooit met zo'n grote delegatie aanwezig geweest. Het kan niet anders dan dat er medailles worden verdiend, hoewel Daphne al wel heeft laten weten "dat er ook anderen kunnen zijn die sneller zijn dan ik".

En dan gebeurt het, en wel op vrijdag 12 augustus, de dag die de geschiedenis in zal gaan als Bijzondere Vrijdag. Die ochtend om half tien start de persconferentie bij het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en vandaag zijn de economische groeicijfers aan de orde van het tweede kwartaal van 2016. Het CBS heeft een aantal vaste gasten uitgenodigd, het zaaltje is voor een kwart gevuld, en dat is nog best veel, want het is immers midden in de vakantieperiode. Toch lijken de woordvoerders van het CBS wat nerveus, want zij weten dat wat ze zo dadelijk gaan vertellen wereldnieuws zal worden. De wat plichtmatige inleidende woorden, zoals van “dat het CBS zo nauwkeurig mogelijk probeert te meten en dat we daarom anderhalve maand na het kwartaal met de eerste cijfers komen” worden door de aanwezigen weggewuifd, totdat de eerste slide getoond wordt. De woordvoerder spreekt extra zachtjes als hij laat weten dat de Nederlandse economie in kwartaal 2 van het jaar 2016 is gegroeid met 13,4 procent. En nog iets zachter voegt hij eraan toe dat het eerste kwartaal bij nader inzien eigenlijk niet 1,4 procent groei kende maar 9,6.

13,4 PROCENT!

De tot dan verveeld ogende verslaggevers veren allemaal op uit hun stoel en vuren een reeks vragen af op de geschrokken woordvoerder. Om 9.34 uur ontploffen de sociale media, en het nieuws bereikt al snel Mark Rutte. Volkomen van slag laat hij de hengel uit zijn handen vallen. Klaas Knot giet de koffie uit de thermosfles pardoos over zijn geruite broek, en Ronald Plasterk met grote zonnehoed wandelt nietsvermoedend door. Mark Rutte belt direct naar de baas van het CBS. “Nee, echt, ik weet ook niet hoe het kan, maar het staat er toch echt”, zo stelt hij. “En, zoals u weet, statistieken liegen niet.” Mark herinnert zich een bekende quote over statistiek en liegen maar omdat hij het niet helemaal precies meer weet, houdt hij deze voor zich.

In de zaal van de persconferentie bij het CBS lopen de gemoederen enorm op. “Wat was er waar van het gerucht dat het CBS een aantal stagiairs van het Chinese Bureau voor de Statistiek op bezoek had gehad?” is een van de vele vragen. En, “kan het niet toch een rekenfout zijn, ergens bij de belastinginkomsten, die dit jaar verbluffend snel en voortvarend geïnd

zijn?” Maar nee, op geen enkele wijze neemt het CBS de quote van 13,4 procent groei terug. Een halve stad verderop schudden de paar aanwezige medewerkers van het Centraal Planbureau het hoofd. Een voorspelfout van 12,4 procent, dat hebben ze nog nooit meegemaakt. En dat komt wel op een heel slecht moment, nu sommige politieke partijen hun programma’s niet meer willen laten doorrekenen.

Wat er dan gebeurt in de daaropvolgende weken in augustus en september, is ongekend. Het CPB geeft al heel snel nieuwe voorspellingen, die dit keer, zo men toegeeft, met de hand zijn gemaakt. De nieuwe trend in de data doortrekkend, voorzien de rekenmeesters van het CPB een groei van vijftien procent over heel 2016, en ook voor 2017 en 2018 voorziet het CPB alleen maar zonneshijns met dubbele groeicijfers. Krantenkoppen hebben het over Nederland als het ‘groeimirakel’, ‘Het Botswana van Europa’. Lonely Planet wijdt een themanummer aan Nederland in zijn geheel, en een flink aantal toeristen maakt zich op voor een bezoek aan Texel, Schiermonnikoog en Vlieland.

Mark Rutte is meteen teruggekomen van vakantie, en op het Achtuurjournaal van maandag 15 augustus staat hij met de duimen omhoog in de camera te kijken als naast hem koning Willem-Alexander een stapeltje papier, met de woorden ‘Troonrede 2016’ duidelijk zichtbaar, triomfantelijk doorscheurt, met de kreet ‘toedeledoki!’. Die week komt het hele kabinet terug van het zomerreces, en krijgt van Mark Rutte te horen dat het geld over de schoenen stroomt. De begroting voor 2017 en opvolgende jaren kan onmiddellijk worden aangepast. De eerste plannen worden gemaakt en potentiële uitvoerders ervan staan rijen dik voor het Torentje.

Schiphol ziet graag een zevende en achtste landingsbaan vlak naast Almere, met een snelle treinverbinding tussen Almere en Schiphol. Rotter-

dam wil graag een derde Maasvlakte, en toch wel een jawoord op de Wereld Expo 2025. Groningen wil nu echt van de gaswinning af, en Nederland opteert daarom voor import uit Noorwegen. Jet Bussemaker wil bij nader inzien toch dat het leenstelsel weer wordt afgeschaft, en dat de studenten weer een basisbeurs krijgen, dit keer zelfs verdubbeld in bedrag. Bij het leger zien ze graag 25 extra Joint Strike Fighters. De zorgsector wil meer handen aan het bed en denkt daar zeker vijf miljard per jaar voor nodig te hebben. De vakbonden van middelbareschoolpersoneel willen voor leerkrachten een serieuze salarisverhoging. Veel zzp'ers zoeken alsnog een vaste baan, en binnen korte tijd lijken de banen voor het oprapen, en daalt de werkloosheid in Nederland naar iets boven de één procent. Alles lijkt te kunnen, en alles wordt door het kabinet toegezegd. Bouwbedrijven gaan aan de slag, verloven worden ingetrokken, Nederland is één grote bouwput.

Er is nog wel een Tilburgse hoogleraar die waarschuwt voor mogelijk oplopende inflatie, maar ach, zo zegt Rutte, "ik heb weleens gehoord dat als alles steeds een klein beetje duurder wordt, dat dat goed is voor de economie".

In de politieke verhoudingen verandert er veel. De coalitiepartners PvdA en VVD schieten omhoog in de peilingen, het electoraat van de PVV verdampt nagenoeg volledig, en de Partij voor de Dieren wordt de op twee na grootste partij. Gierend van de lach, en elkaar regelmatig omhelzend, staan Mark Rutte en Diederik Samsom op elke nieuwe bouwplaats, helm op, schaar in de hand, en weer verder.

Op 20 september spreekt koning Willem-Alexander de troonrede uit. Hees geworden van de vele feestjes, laat hij veel van de rede aan de omliggende muziek over. DJ Tiësto heeft speciaal een song gecomponeerd, en na de fenomenale 'drop', rapt de koning de troonrede waarbij vagelijk de woorden doorklinken als *het feest kan beginnen want wij zijn binnen, we gaan nog niet naar huis, en Nederland oh Nederland*.

De zomer duurt ook wat betreft het weer erg lang. De regenachtige lente is helemaal vergeten, want Nederland zit 's avonds laat massaal op het terras, tuin of balkon.

Maar dan wordt het vrijdag 14 oktober 2016, half tien 's ochtends. Plaats van handeling is wederom de ruimte voor de persconferentie in het gebouw van het CBS. Dit keer zit de zaal vol met belangstellenden en ook belanghebbenden zoals bouwbedrijven, vakbonden en banken. Zelfs Mark Rutte heeft er tijd voor vrijgemaakt. Al high fives uitdelende aan een reeks van aanwezigen neemt hij plaats voor in de zaal. De woordvoerder van het CBS laat lang op zich wachten, en dat is wel markant. Als hij eenmaal voor de lessenaar is gaan staan, draait hij zich snel om. Hij staat daar als een echte onzekere leraar met zijn rug naar de volle zaal als hij dan de eerste slide aanklikt. Geroezemoes zwelt aan, Rutte maakt zijn bril nog eens schoon, en iedereen kijkt elkaar met ongeloof aan. "Ja," zegt de woordvoerder, "u ziet het allemaal goed. Waar wij in augustus zeiden 13,4 procent, bedoelden we eigenlijk ..."

NAAR HET STRAND

Een zandkasteel of woningen?

De maatschappelijke effecten van bebouwing op de kustlijn

PAUL VERSTRATEN

Wetenschappelijk medewerker
bij het Centraal Planbureau

PETER ZWANEVELD

Programmaleider bij het Centraal Planbureau

Wakker worden met het geluid van een ruisende zee en een frisse ochtendbries die de smaak van zout water draagt. Met een sprong uit bed, teenslippers aan, en gewapend met schep en emmertje loop je het strand op, het ruime sop tegemoet. Vandaag maak je je even niet druk om de vluchtelingenproblematiek, de ongewisse gevolgen van kwantitatieve geldverruiming, de Zuid-Europese schuldenbergen, en alle overige politiek-economische beslommeringen. Nee, vandaag staat alles in het teken van zonnebrandcrème, verkoelende vruchtendrankjes en zandkastelen.

Het moge duidelijk zijn dat een vakantiewoning aan de Nederlandse kust tal van geneugten met zich meebrengt. Er zijn ook duidelijk nadelen aan verbonden. Niet iedereen is dan ook even enthousiast over het vooruitzicht van een 'volgebouwde kustlijn'. Toen minister Schultz (Infrastructuur en Milieu) aankondigde dat het kabinet plannen maakte om de regels voor kustbebouwing te versoepelen, kwam er een stortvloed van reacties die deze plannen afkeurden. Coalitiepartij PvdA en een groot deel van de oppositie verdrongen zich ontstemd bij de microfoon, en vele Nederlanders ondertekenden een petitie die pleit voor een betere bescherming van het kust- en duinlandschap.

Deze kwestie is kenmerkend voor de lastige verstandhouding die wij Nederlanders hebben met ruimtelijk-ordeningsbeleid. Nederland behoort tot een van de meest dichtbevolkte stukjes land ter wereld, en daarmee is grond in ons land schaars en kostbaar. Hierdoor balanceert het ruimtelijk-ordeningsbeleid voortdurend tussen enerzijds het accommoderen van de economische groei, en anderzijds het behouden van ongerepte natuur. Voorbeelden hiervan zijn vraagstukken met betrekking tot het openhouden van het Groene Hart, het aanleggen van infrastructuur, uitbreidingen van Schiphol of de bouw van windparken in de Noordzee.

Een maatschappelijke kosten-batenanalyse (MKBA) is bij dergelijke vraagstukken een nuttig instrument om ex-ante de verschillende gevolgen van beleidsopties in kaart te brengen. Hiermee ondersteunt een MKBA de besluitvorming over beleids-opties, zodat een afweging op objectieve gronden kan worden gemaakt. Ook het debat over het wel of niet versoepelen van bouwrestricties langs de kustlijn kan worden ondersteund door een MKBA. Maar met welke maatschappelijke effecten zou een dergelijke MKBA dan rekening moeten houden? Voor deze zomerse cadeau-editie van *ESB* verkennen we enkele aspecten van een dergelijke MKBA.

PROBLEEMANALYSE EN BELEIDSOPTIES

Hoe pak je een MKBA aan? En waar loop je tegenaan bij het maken van een MKBA over het aanpassen van bouwrestricties rondom de kust? De algemene MKBA-leidraad, opgesteld door het CPB en PBL, biedt een helder stappenplan voor de uitvoering van een MKBA. De ervaring leert dat het maken van een goede MKBA begint met een grondige probleemanalyse: welk knelpunt of welke kans doet zich voor en hoe ontwikkelt deze zich? Dit is dan ook stap 1. Stap 2 is het vaststellen van het zogeheten 'nulalternatief': de meest waarschijnlijke ontwikkeling zonder beleid. Stap 3 betreft het vaststellen van de beleidsalternatieven. Bouwrestricties kunnen namelijk op veel verschillende manieren en op verschillende locaties worden gewijzigd. Ze kunnen daarbij zowel strenger als versoepeld worden.

Helaas kunnen we in deze bijdrage niet veel zeggen over de eerste drie stappen. Het aantal mogelijke beleidsopties is namelijk eindeloos en ze zullen door de verantwoordelijke beleidsmakers eerst moeten worden verkend. Bijvoorbeeld, is er behoefte aan meer bebouwing rond de kust? Zo ja, is er dan behoefte aan meer recreatiewoningen, meer reguliere woningen, infrastructuur of attracties? Of is er juist behoefte aan meer rust en ruimte bij de kust om – vrij vertaald naar de Nederlandse Eurovisie-inzending Douwe Bob – het rustiger aan te doen? Boeiende vragen waarop we het antwoord vooralsnog schuldig moeten blijven. Voor een korte verkenning van de maatschappelijke baten (stap 4) en kosten (stap 5), zullen we ons daarom richten op een hypothetische beleidsoptie die hoogstwaarschijnlijk zal leiden tot substantiële maatschappelijke kosten én baten. Namelijk, de bouw van recreatiewoningen aan de kust.

DE MAATSCHAPPELIJKE EFFECTEN VAN BEBOUWING LANGS DE KUSTLIJN

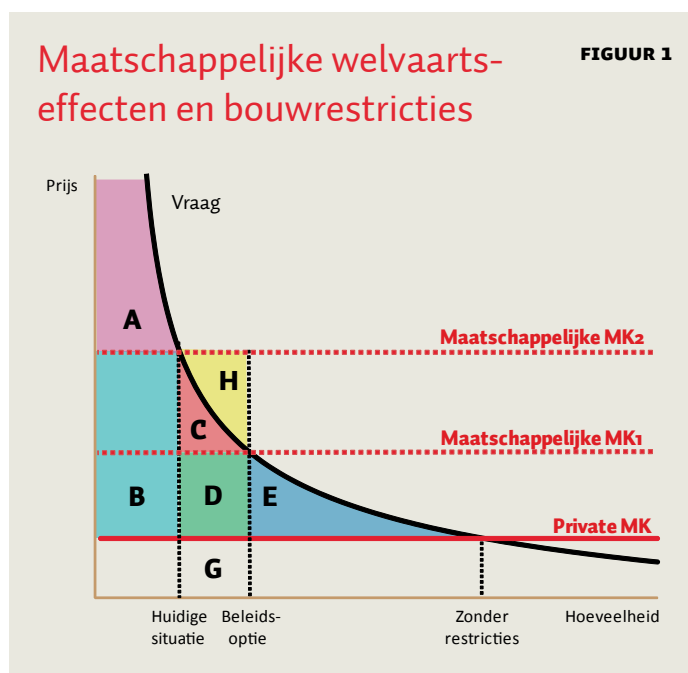
We beschouwen eerst de theorie, en vervolgens de private en externe effecten.

De theorie

Bij het bouwen van recreatiewoningen langs de kustlijn, kunnen we een onderscheid maken tussen de private baten en kosten, en de (negatieve) externe effecten. De private baten van recreatiewoningen worden in figuur 1 weergegeven door de vraagcurve, terwijl de private kosten worden weerspiegeld door de private marginale-kostencurve. Deze private marginale kosten (PMK) bestaan bijvoorbeeld uit de kosten voor het ontginnen van bouwgrond en het bouwen van recreatiewoningen. De externe effecten hebben als kenmerk dat er geen markt voor bestaat, waardoor de actie van de ene partij ongecompenseerde effecten zal hebben op een andere partij. Voorbeelden hiervan zijn horizonvervuiling, geluidsoverlast en verlies aan biodiversiteit. Deze externe effecten vormen samen met de PMK de maatschappelijke marginale kosten (MMK). In een MKBA ligt de focus primair op deze MMK.

Wanneer het ontwikkelen van recreatiewoningen aan zee geen externe effecten met zich meebrengt, zijn de MMK gelijk aan de PMK. In dit geval zou het vanuit maatschappelijk welvaartsperspectief optimaal zijn om geen bouwrestricties te hanteren. Het totale private surplus, het oppervlak tussen de vraag- en PMK-curve ($A + B + C + D + E$), is dan immers gemaximaliseerd. Echter, wanneer er wél substantiële en negatieve externe effecten voortvloeien uit de bouw van recreatiewoningen, wat bij deze casus zeker het geval zal zijn, dan liggen de MMK boven de PMK. Vanuit maatschappelijk oogpunt is aanbodbeperking dan optimaal.

De exacte ligging van de MMK bepaalt welke mate van aanbodbeperking maatschappelijk optimaal is. Bijvoorbeeld, in het geval van MMK2 zijn de bouwrestricties in de huidige situatie welvaartsoptimaal. Het private surplus is namelijk gelijk aan $A + B$, terwijl de negatieve externe effecten gelijk zijn aan B . Per saldo is de maatschappelijke welvaart dan gemaximaliseerd en gelijk aan A . Soepelere (maar ook strengere) bouwrestricties

zullen in dit geval de maatschappelijke welvaart verlagen. Dit zien we bijvoorbeeld in het geval van de weergegeven beleids optie – de bouw van recreatiewoningen aan de kust – in figuur 1. Deze beleids optie om de bouwrestricties te versoepelen, zal in het geval van MMK2 leiden tot een toename van het private surplus ($C + D$) en tot negatieve externe effecten ($C + D + H$). Per saldo zal de beleids optie dus leiden tot een verlaging van de maatschappelijke welvaart, gelijk aan H .

Wanneer er sprake is van MMK1, dan leiden de huidige bouwrestricties tot een welvaartsverlies en kan versoepeling van de bouwrestricties wél leiden tot welvaarts winst. Het is immers mogelijk om het private surplus te laten toenemen met $C + D$, terwijl het negatieve externe effect zich beperkt tot D , wat leidt tot een welvaarts winst gelijk aan C . Het omgekeerde geldt echter wanneer de MMK boven MMK2 liggen (niet weergegeven in de figuur). In dit geval zijn de huidige bouwrestricties vanuit welvaarts perspectief niet streng genoeg.

De exacte ligging van de vraagcurve en maatschappelijke marginale kostencurve zijn in de praktijk echter niet bekend, waardoor het op voorhand niet triviaal is of een wijziging van de bouwrestricties welvaartsverhogend of -verlagend zal uitpakken. Om de welvaarts implicaties van een beleids optie in kaart te brengen, zal een MKBA daarom doorgaans onderscheid maken tussen verschillende soorten welvaartseffecten. Het eerder gemaakte onderscheid tussen private en externe effecten komt hierbij opnieuw van pas.

De private effecten

Figuur 1 laat ook zien hoe de bouw van recreatiewoningen aan de kust kan leiden tot private effecten. In de huidige situatie wordt het aanbod van deze recreatiewoningen beleidsmatig beperkt. Hierdoor ontstaat er, nog afgezien van mogelijke externe effecten die later aan bod komen, een welvaartsverlies ($C + D + E$) voor de private partijen (te weten de gebruikers van de recreatiewoningen en de bouwers ervan). Het versoepelen van de bouwrestricties kan het aanbod van recreatiewoningen laten toenemen en daarmee de private welvaartsbaten vergroten (met $C + D$).

In de figuur is verondersteld dat er een aanzienlijke toename van het aanbod recreatiewoningen aan zee plaatsvindt. Dit leidt tot een daling van de marktprijs, wat resulteert in een daling van het producentensurplus ten gunste van het consumentensurplus. Uit de figuur blijkt ook dat de huidige eigenaren van recreatiewoningen aan de kust nadeel ondervinden van de prijsdaling. De nieuwe eigenaren profiteren echter in eenzelfde mate.

Dit theoretische raamwerk biedt handvatten om het private effect te kwantificeren. Laten we beginnen met methoden om surplus D (producentensurplus) te kwantificeren. De meest pragmatische aanpak is het opstellen van een business case waarbij vanuit het oogpunt van een private investeerder de verwachte kosten en opbrengsten van nieuwe recreatiewoningen in kaart worden gebracht. De verwachte opbrengst van de nieuwe recreatiewoningen is dan gelijk aan de nieuwe marktprijs van recreatiewoningen maal de vergroting van het aanbod ($D + G$). De huidige marktprijs van een recreatiewoning kan als uitgangspunt dienen, maar hierbij dient wel rekening te worden gehouden met een eventuele daling van de

marktprijs. De kosten voor de investeerder zullen bestaan uit G .

Dan nu het kwantificeren van het consumentensurplus C . Het is niet ongebruikelijk dat een MKBA veronderstelt dat de toename van het aanbod relatief beperkt is, waardoor er nauwelijks een verandering in de marktprijs zal optreden. Echter, wanneer de bouwrestricties langs de kustlijn aanzienlijk worden versoepeld, is deze veronderstelling hoogstwaarschijnlijk niet op zijn plaats. In dit geval is C bij benadering gelijk aan de toename van het aanbod maal de verandering in de marktprijs maal de helft. Dit laatste, maal de helft, staat ook wel bekend als de 'rule of half' en reflecteert het basisprincipe dat de betalingsbereidheid voor een extra recreatiewoning afneemt naar mate de hoeveelheid recreatiewoningen toeneemt.

De externe effecten

Om tot een volledig overzicht te komen van alle relevante maatschappelijke kosten en baten, is het cruciaal dat de opsteller van een MKBA ook de externe effecten in kaart brengt. Een voorbeeld van een extern effect is de waterveiligheid. In theorie kan het ontwikkelen van recreatiewoningen langs de kust bestaande waterkeringen aantasten. Denk hierbij aan het uitgraven van het duinlandschap om bouwgrond te ontginnen. Indien de duinen in tact blijven, dan kunnen de woningen ook een extra hindernis voor het water vormen waardoor de veiligheid voor het achterland juist wordt vergroot. Praktisch gezien, vermoeden we dat beide effecten niet groot zijn. De waterveiligheid van de nieuwe recreatiewoningen zelf is mogelijk wel aanzienlijk slechter dan in Nederland gebruikelijk. Zouden de kopers dit beseffen en al in de prijs hebben verdisconteerd? Of vereist de Waterwet dat er additionele investeringen moeten worden gedaan voor deze woningen? Kunnen die extra investeringen in waterkeringen een integraal onderdeel vormen van de businesscase?

De meest relevante externe effecten zijn waarschijnlijk die met betrekking tot geluidshinder, horizonvervuiling, verlies van open ruimte en biodiversiteit, en overige schade aan het milieu. Het zijn voornamelijk deze negatieve externe effecten die ertoe hebben geleid dat politici en natuurbeschermers massaal protesteerden tegen de plannen om bouwrestricties te versoepelen. De geluidshinder volgt uit de nieuwe toestroom van toeristen en de horizonvervuiling uit de bebouwing zelf. Qua natuurschade moet men bedenken dat het duinlandschap al duizenden jaren geleden is ontstaan en plek biedt aan tal van plant- en diersoorten die elders hoogstwaarschijnlijk niet goed gedijen. Bebouwing langs de kustlijn zal hierdoor leiden tot schade die niet gemakkelijk ongedaan kan worden gemaakt of kan worden gecompenseerd door het ontwikkelen van nieuwe natuurgebieden.

Het kwantificeren van deze externe effecten is lastig. Het is namelijk complex om een prijskaartje te koppelen aan een decibel geluidsoverlast of een bepaalde mate van horizonvervuiling. Dit betekent niet dat deze effecten onbelangrijk zijn. In tegendeel zelfs: een adequaat beeld en waardering ervan is cruciaal voor een evenwichtige MKBA. Meting van betalingsbereidheid van recreanten biedt mogelijk een uitkomst om deze externe effecten te kwantificeren. Ook waardedaling van woningen door verlies aan uitzicht of nabijheid van natuurgebieden geeft mogelijk aanleiding om de effecten te kwantificeren. Een deel van de externe effecten is echter nagenoeg onmogelijk te becijferen. Zo kent het uitsterven van een plant- of diersoort of het verlies van een uniek landschap geen monetaire waarde.

TOT SLOT

Deze beschouwing laat zien dat er winnaars en verliezers zijn bij de bouw van recreatiewoningen. De winnaars zijn de kopers, gebruikers, bouwers en grondeigenaren van de nieuwe recreatiewoningen. De verliezers zijn de recreanten die genieten van het huidige landschap. Een MKBA zal deze beide zaken en andere effecten evenwichtig moeten presenteren opdat de politiek kan bepalen welke mate van aanbodbeperking gewenst is. Ons belangrijkste advies is echter om te beginnen met stap 1 van het maken van een MKBA. En dat is het opstellen van een probleemanalyse en op basis daarvan nadenken over de mogelijke beleidsopties. Wat zou het mooi zijn als we een optie vinden waarbij iedereen erop vooruit gaat die van de Nederlandse kust houdt. Waarschijnlijk een utopische gedachte, maar wel een mooi onderwerp om over weg te dromen op een handdoekje aan het strand.

NAAR HET PARK

Burgers niet geneigd bij te dragen aan natuurbeheer ter compensatie van bezuinigingen Rijk

Er is een omslag in de financiering van het beheer van natuurgebieden gaande. De rijksoverheid trekt zich terug en de provincies nemen een deel van de financiering over. Daarnaast worden ook bedrijven en burgers geacht meer te gaan bijdragen. De vraag is of men hiertoe bereid is als de rijksoverheid zich tegelijkertijd afwendt. Uit een veldexperiment in het Haagse Bos blijkt dat dit niet het geval is. Als burgers weten dat de overheid Staatsbosbeheer minder gaat financieren, zijn ze ook minder bereid bij te dragen.

STIJN REINHARD

Senior scientist LEI Wageningen UR

ANDRIES RICHTER

Universitair docent Wageningen Universiteit

ROBBERT SCHAAP

Master student Wageningen Universiteit

CHARLOTTE VERBURG

Master student Wageningen Universiteit

laatste jaren afgenomen (Briene et al., 2015).

In het regeerakkoord zijn er voor Staatsbosbeheer twee concrete opgaven genoemd: ten eerste het vergroten van het aandeel private financiering, en ten tweede het vergroten van de maatschappelijke betrokkenheid bij Staatsbosbeheer. De bijdrage van het Rijk neemt daarnaast fors af. Omdat de totale bijdrage van de overheid (Rijk en provincie) achteruitgaat, moet Staatsbosbeheer ervoor zorgen dat het minder afhankelijkheid wordt van subsidies en meer inkomsten genereert via burgers en bedrijven.

Wat gaat er gebeuren als de rijksoverheid haar takenpakket voor natuurbeheer verkleint, de provincies een deel daarvan overnemen en de terreinbeherende organisaties (zoals Staatsbosbeheer) meer gaan inzetten op bijdragen van burgers en bedrijven? Er zijn verschillende theoretische voorstellingen over de vrijwillige bijdrage van burgers aan publieke goederen (Nyborg en Rege, 2003). Aan de ene kant zou een kleinere rol van de rijks-

Het natuurbeleid maakt op dit moment een omslag door, met overdracht van grote delen van het natuurbeleid aan de provincies en het voornemen om agrarisch natuurbeheer in handen te geven van gebiedscollectieven (Ministerie EZ, 2014). De provincies zijn verantwoordelijk geworden voor de financiering van het beheer via het Subsidiestelsel Natuur en Landschap (SNL), en de bijdrage aan natuurbeheer van de overheid (Rijk en provincie) is de

overheid tot een *verhoging* van de vrijwillige bijdragen van burgers kunnen leiden. Aan de andere kant zou het ook kunnen dat een kleinere rol van de rijksoverheid juist de vrijwillige bijdragen *vermindert*, bijvoorbeeld omdat de rijksoverheid daarmee aangeeft dat het om een onbelangrijke taak gaat. De economische theorie en praktijk geven dus geen eenduidig antwoord op deze vraag. Via een veldexperiment in het Haagse Bos proberen we hierover meer helderheid te krijgen door twee vragen te beantwoorden. Ten eerste: in hoeverre hangt de bereidheid van burgers om vrijwillig iets bij te dragen aan het Haagse Bos af van de overheidsrol? En ten tweede: hoe hangt de bereidheid van burgers om zich voor collectief groen in te zetten af van wat het hun oplevert? In Nederland kan de verandering van de rol van de rijksoverheid bij het natuurbeleid gevolgen hebben voor de bereidheid van burgers om zich vrijwillig voor natuurbeheer in te zetten.

THEORIE RELATIE BURGER EN PUBLIEKE GOEDEREN

Individuele burgers voelen zich lang niet altijd verantwoordelijk voor het onderhouden van publieke goederen (Richter en van Soest, 2012). De standaard economische leer verklaart dit doordat de baten die gedeeld worden met de samenleving niet opwegen tegen de kosten voor het individu (Batina en Ihori, 2005). De overheid speelt dan ook vaak een centrale rol bij zulk onderhoud. Er bestaan echter ook voorbeelden van burgers die actief bijdragen aan het behoud van publieke goederen, bijvoorbeeld door vrijwilligerswerk of donaties (Noussair en van Soest, 2014). Er zijn verschillende factoren die de bereidheid van burgers vergroten om vrijwillig bij te dragen aan het onderhoud en beheer van publieke goederen, zoals altruïsme, culturele normen en reciprociteit (Nyborg en Rege, 2003). Natuur heeft kenmerken van een publiek goed. Wanneer iemand van een natuurgebied geniet, sluit hij anderen niet uit om van hetzelfde gebied te genieten (Batina en Ihori, 2005).

De overheid probeert regelmatig de motivatie van burgers te beïnvloeden door de inzet van wederdiensten. Hierbij levert ze een bepaalde dienst wanneer individuele burgers ook een bijdrage hebben geleverd (Fack en Landais, 2010). Twee voorbeelden van dergelijk beleid zijn belastingaftrek en overheidsbijdragen bij schenking aan goede doelen. Beide methoden maken vrijwillige donaties aantrekkelijker voor de burger doordat ze het effect van de gift vergroten. Het principe van een overheidsbijdrage is dat de overheid als derde partij contribueert wanneer burgers geven aan een goed doel. Zo kan de overheid toezeggen dat zij elke donatie aan een dergelijk doel zal verdubbelen. Hoewel er is aangetoond dat deze aanpak het aantal donaties kan verhogen, heeft de ratio waarin de derde partij bijdraagt slechts tot een bepaald niveau effect (Karlan en List, 2007). Belastingaftrek maakt de donatie goedkoper voor de burger, dus zo kan hij met minder eigen kosten geld doneren aan goede doelen. Of een verkleining van de overheidsrol de motivatie van de burger om een vrijwillige bijdrage te leveren verhoogt of verlaagt, kan alleen empirisch worden getoetst.

GEDRAGSECONOMISCH VELDEXPERIMENT IN HET HAAGSE BOS

Het Haagse Bos, dat in handen is van Staatsbosbeheer, is gesitueerd te midden van het dichtbebouwde Den Haag. Het biedt de burgers onder andere de mogelijkheid om de natuur te beleven en om te recreëren.

Twee vragen staan in dit experiment centraal. Ten eerste, in hoeverre hangt de bereidheid van burgers om vrijwillig iets aan het beheer van het Haagse Bos bij te dragen af van de overheidsrol? Als de overheid haar takenpakket verkleint, gaat de burger dan juist *meer* of *minder* doen? De burger zal meer gaan doen wanneer hij natuurbeheer zo belangrijk vindt dat hij bereid is om het effect van een zich terugtrekkende overheid te compenseren. Dit zal te meer het geval zijn als de burger zijn nieuwe rol ervaart als een teken van vertrouwen van overheidswege. Zo zou de verantwoordelijke participatieve burger alle ruimte krijgen om zich volledig in te zetten. De

nen de maatschappij. Dit heeft consequenties voor ‘reciproke burgers’ die bereid zijn een bijdrage te leveren als de overheid dit ook wederkerig doet (Sugden, 1984; Nyborg en Rege, 2003).

De tweede vraag luidt: hoe hangt de bereidheid om voor collectief groen op te komen af van wat het oplevert? Zijn mensen eerder geneigd bij te dragen als het effect ervan groter is, bijvoorbeeld als de overheid een belastingvoordeel geeft (giftenaftrek) of overheidsbijdragen afhankelijk maakt van hoeveel de burger bijdraagt?

Om deze vragen te beantwoorden is er gebruikgemaakt van een veldexperiment (Harrison en List, 2004) in het Haagse Bos. Omdat Staatsbosbeheer geen entree wil gaan heffen voor zijn terreinen, was het uitgesloten om in dit experiment van bezoekers een directe geldelijke bijdrage te vragen. Dit zou tot ongewenste publiciteit kunnen leiden. Om de bereidheid tot bijdrage te meten is de volgende onderzoeksopzet toegepast. Alle passerende mensen werden aangesproken met het verzoek een aantal vragen mondeling te beantwoorden, die gedeeltelijk sociaal-demografisch waren en gedeeltelijk over het Haagse Bos gingen. Bovendien werd aan de passanten gevraagd thuis een online-enquête in te vullen over de beleving van het bos. Hiervoor verstrekten wij aan de passanten een gedrukte uitnodiging met een persoonlijke inlogcode, plus een folder van Staatsbosbeheer over het Haagse Bos om de maatschappelijke relevantie van ons onderzoek te benadrukken.

Als deel van het experiment verschilden de uitnodigingen op twee aspecten wat betreft ‘geld’ en ‘overheid’. Er werd beloofd dat wanneer de respondent daadwerkelijk de online-vragenlijst zou invullen, de Wageningen Universiteit een specifiek geldbedrag aan Staatsbosbeheer zou doneren. Dit bedrag verschilde per *treatment* (variatie in verstrekte informatie aan respondenten): 1, 10 of 20 euro. Bij een controlegroep werd er geen geld beloofd. Er waren dus vier verschillende treatments in de categorie ‘geld’. Bij de categorie ‘overheid’ stond op de uitnodiging de volgende zin: *“De financiering van de overheid voor het beheer van natuur en landschap staat de komende jaren onder druk. Daarom is het van belang om ook burgers en bedrijven sterker bij de financiering te betrekken.”* Bij de controlegroep ontbrak deze zin. Elke deelnemer kreeg een toevallig gekozen treatment. In totaal waren er dus $4 \times 2 = 8$ verschillende treatments. Het thuis invullen van de online-enquête is onze maatstaaf voor een vrijwillige bijdrage. Dit is weliswaar niet hetzelfde als een gelddonatie, maar is om verschillende redenen wel een goede maatstaaf voor de mate waarin burgers bijdragen. Ten eerste, de respondent is uit het zicht van de enquêteur, dus sociaal gewenst gedrag van de respondent is niet aan de orde, wat wel het geval zou zijn als er ter plaatse om een geldelijke bijdrage werd gevraagd. Ten tweede, het online invullen van de vragenlijst kost tijd en moeite en is daarmee een opoffering. Ten derde, het invullen vindt na het bezoek aan het Haagse Bos plaats. De betrokkenheid die mensen voelen tijdens hun bezoek, moet beklijven tot het werkelijk invullen van de vragenlijst.

DE PROCEDURE VAN HET EXPERIMENT

Voor het experiment zijn er twee locaties geselecteerd bij de ingang van het Haagse Bos (zie figuur 1). De eerste locatie (A) is gesitueerd aan de Boslaan, vlak bij grote kantoorgebouwen en het centraalstation. De tweede locatie (B) is aan de andere kant van het bos, aan de Bezuidenhoutseweg tegenover de Carel Reinierszkade, tegenover een woonwijk. Beide locaties werden gekozen om een brede vertegenwoordiging van bezoekers te krijgen.

Het team van interviewers bestond uit vier masterstudenten van Wageningen Universiteit. In teams van twee of drie werden er, tussen december 2015 en februari 2016, op veertien verschillende dagen 574 mensen geïnterviewd. Alle passerenden ouder dan achttien jaar werden aangesproken, bij twijfel werd er naar de leeftijd gevraagd. Als de passant instemde mee te werken werd het interview afgenomen. Elke respondent beantwoordde totaal veertien vragen mondeling. De eerste tien gingen over het bezoek

van de respondent aan en de betrokkenheid bij het Haagse Bos, en de overige vier over de achtergrond van de respondent. Na de mondelinge enquête werd de respondent uitgenodigd om online een vragenlijst te beantwoorden (via een persoonlijke inlogcode). Iedere respondent kreeg ook een folder van Staatsbosbeheer over het Haagse Bos. Ten slotte kon de respondent zelf ook kans maken op een geldbedrag, als extra prikkel om de online-vragenlijst in te vullen. Dit ging om een bedrag van 300, 200 of 100 euro.

De volgorde waarin treatments werden toegewezen, was willekeurig bepaald tijdens het voorbereiden van de interviewmomenten. De interviewer had geen invloed op de treatment die de respondent ontving. Kwamen mensen in een groep, dan werd iedereen individueel geïnterviewd. Iedere respondent in de groep ontving dezelfde treatment op basis van de random-volgorde, om te voorkomen dat ze zich zouden realiseren dat zij deel uitmaakten van een experiment (en dat er dus verschillende condities waren). De tekst van de uitnodiging werd eerst door de interviewer voorgelezen, en daarna werd de uitnodiging overhandigd. Zo zorgde de interviewer ervoor dat alle relevante informatie begrepen werd. De respondenten kregen de kans om vragen te stellen als iets onduidelijk was, en werden voor hun vrijwillige deelname bedankt.

RESULTATEN

De bereidheid om de online-enquête in te vullen, wordt beïnvloed door de overheidsrol, en door hoeveel geld het oplevert voor het Haagse Bos (figuur 2). De kans dat de enquête online wordt ingevuld, is significant lager als men benadrukt dat de overheid zich wellicht terugtrekt. Dit suggereert dat als de overheid haar takenpakket verkleint, de burgers hiervoor niet vrijwillig willen compenseren. Sterker nog, de resultaten suggereren dat burgers juist minder zullen gaan bijdragen, conform de hypothese van de 'reciproke burger'.

Verder blijkt dat geld geen belangrijk argument is om mee te doen. Dit suggereert dat mensen niet primair door geld geprikkeld worden om te participeren. Deze resultaten sluiten aan bij resultaten van andere studies (Karlan en List, 2007).

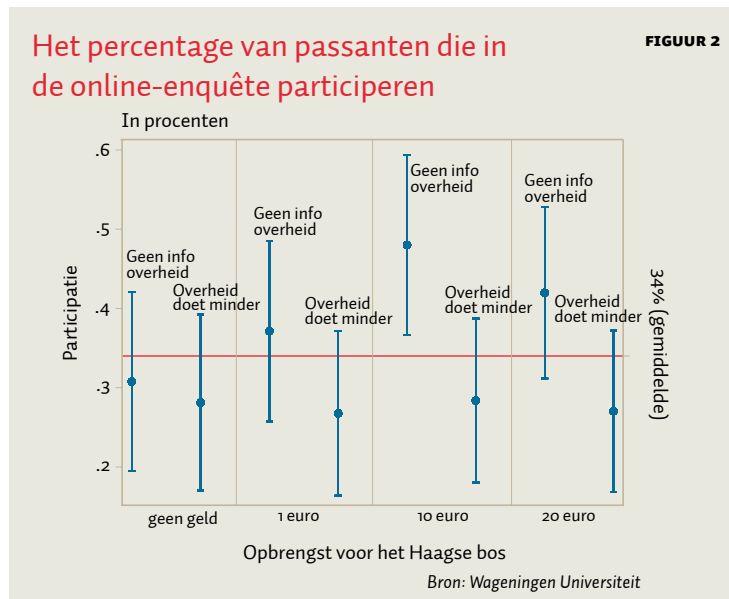
Figuur 2 laat een interactie tussen deze twee effecten zien. Ten eerste participeren wat meer mensen als er geld wordt gegeven, maar alleen als de rol van de overheid niet wordt benadrukt. Ten tweede participeren juist minder mensen als de rol van de overheid wordt benadrukt.

De hoogte van de donatie voor het Haagse Bos heeft geen significant effect. Als benadrukt wordt dat de overheid minder doet, participeren er significant minder mensen. Deze resultaten komen ook naar voren als het

De twee locaties van het experiment.

FIGUUR 1

verband in een probit-regressie-analyse wordt geschat (tabel 1). Maar het geldbedrag heeft geen significant effect op *de kans* dat mensen participeren. Als de respondenten de informatie ontvangen dat de financiering voor beheer en onderhoud van natuur en landschap de komende jaren onder druk staat, dan daalt de kans dat mensen participeren wel met ongeveer dertig procent. Dit resultaat blijft overeind als we rekening houden met leeftijd en geslacht. Verder maakt het niet uit op welke locatie in het Haagse Bos mensen zijn ondervraagd, of ze al dan niet in Den Haag wonen en of ze in het weekend of gedurende de week zijn geïnterviewd. Wel stijgt de kans op het invullen van de online-vragenlijst als burgers het Haagse Bos frequent bezoeken. Mensen die aangaven minimaal één keer per week naar het bos te gaan, werden als ‘frequente bezoekers’ geclassificeerd. Wij vinden

Probit-regressieresultaten

TABEL 1

	(1)	(2)	(3)	(4)
Participatie				
Bedrag	0,00651	0,00643	0,00851	0,00926
Overheid	-0,337***	-0,299***	-0,284**	-0,0284
Leeftijd		0,00908**	0,00886**	0,00795**
Geslacht		0,137	0,146	0,142
Frequent bezoeker			0,261**	0,494***
Woonplaats Den Haag			0,0164	0,0202
Locatie			0,00627	-0,000465
Weekend			-0,145	-0,155
Frequent bezoeker*Overheid				-0,490**
Constant	-0,312***	-0,850***	-0,926***	-1,004***
N	574	552	551	551
Pseudo R ²	0,0146	0,0246	0,0357	0,0423
LR χ^2	10,70	17,39	25,20	29,84
p > χ^2	0,00474	0,00162	0,00144	0,000467

/ significant op respectievelijk vijf- en éénprocentniveau.

Bron: Wageningen Universiteit

het verrassend dat de afname van participatie volledig aan deze groep valt toe te schrijven. Als benadrukt wordt dat de overheid minder gaat doen, daalt binnen deze groep de kans om te participeren met vijftig procent.

CONCLUSIE EN DISCUSSIE

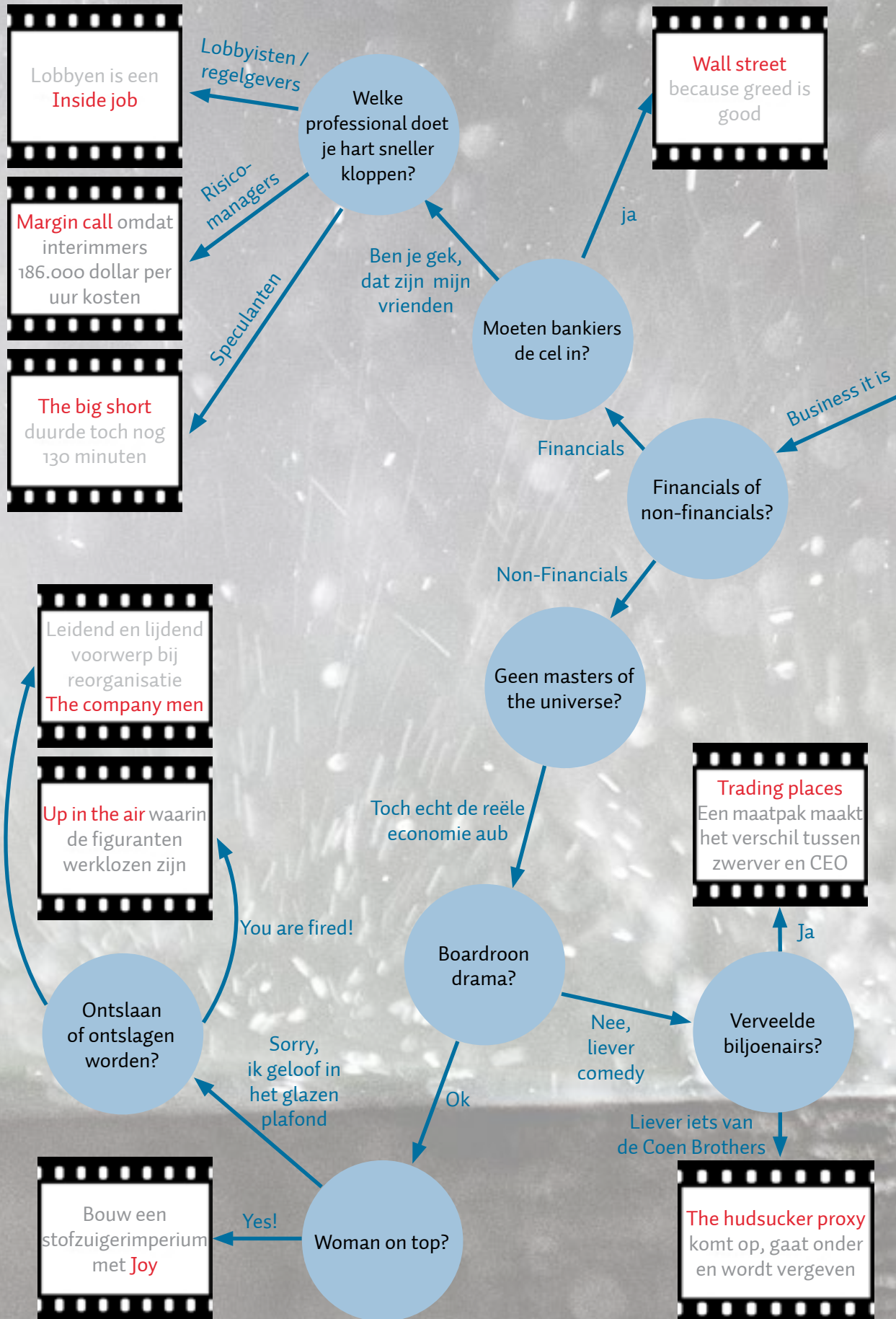
Gaan burgers juist meer of minder doen als de overheid haar takenpakket verkleint? Deze belangrijke vraag speelt op dit moment in het Nederlandse maatschappelijke debat. Er zijn theorieën die beide resultaten zouden kunnen verklaren. Daarom is dit voor natuurbeheer een relevante empirische vraag, waarop met behulp van een experiment heldere antwoorden zijn gevonden. Ten eerste suggereert onze studie dat burgers niet geneigd zijn aan natuurbeheer bij te dragen als de overheid minder financiert. Dit blijkt vooral het geval te zijn bij burgers die het Haagse Bos vaak bezoeken en dus betrokken zijn bij het bos. Dit is opvallend omdat het natuurbeleid vooral deze – al betrokken burgers – op het oog heeft. Het idee “om aan te sluiten bij deze groeiende betrokkenheid van burgers” (Ministerie EZ, 2014), in combinatie met afnemende overheidsuitgaven, zou dus averechtse effecten kunnen hebben. Ten tweede zien we dat de bereidheid om in actie te komen niet primair van geld afhangt. Dit suggereert dat extra prikkels van de overheid (in vorm van de giftenaftrek) niet goed zouden werken. Het goede nieuws is dat de betrokkenheid van burgers bij natuurbeheer aanzienlijk is – 34 procent van de burgers deed mee. Dus de overheid hoeft burgers voor hun betrokkenheid niet per se extra stimuli te geven. Wel laat onze studie zien dat de motivatie van burgers om te participeren kan worden verdrongen en dus kwetsbaar is bij bezuinigingen.

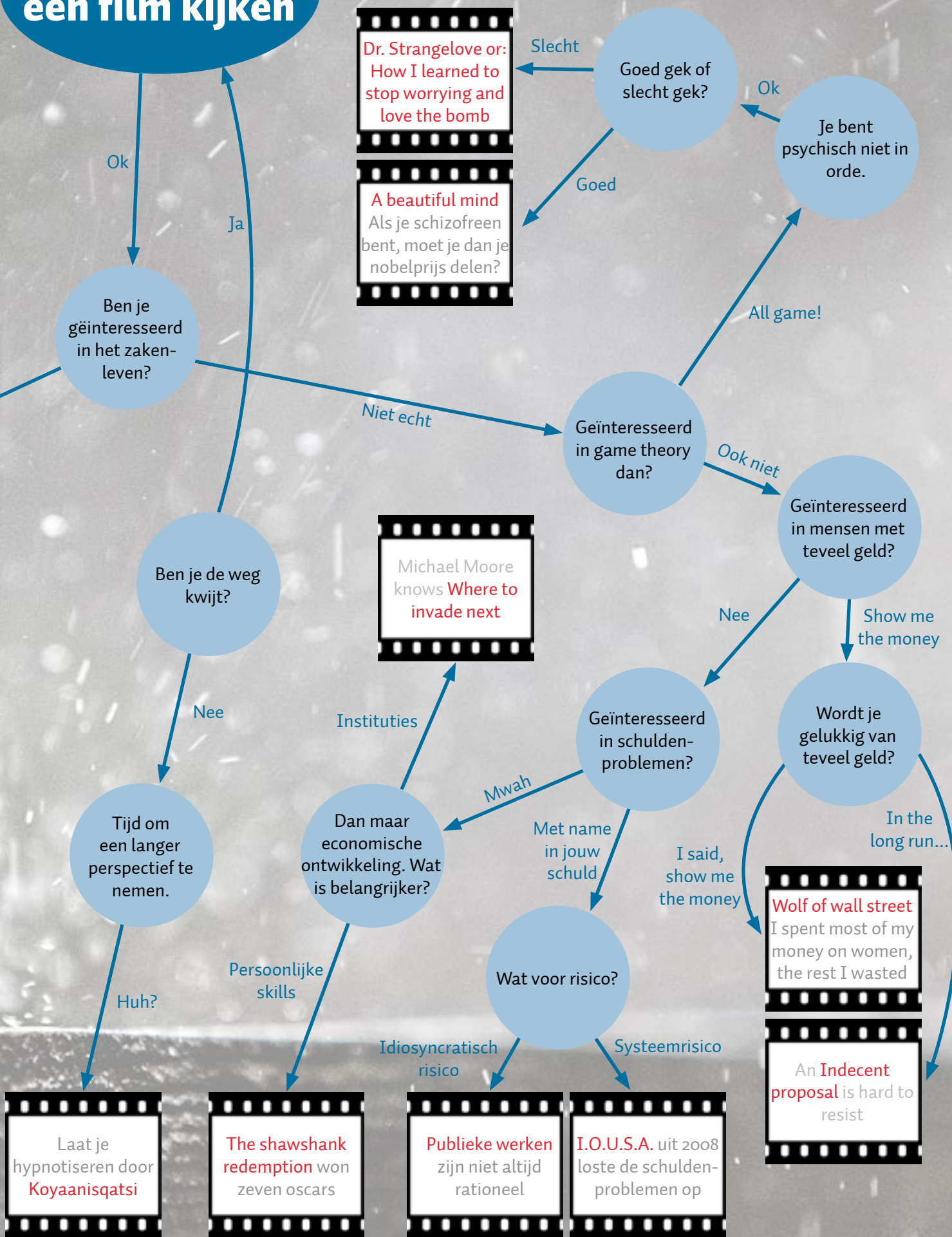
LITERATUUR

- Batina, R.G. en T. Ihori (2005) *Public goods: theories and evidence*. Berlijn: Springer.
- Briene, M., H. Doornbos, M. Olde Wolbers et al. (2015) *Beleidsdoorlichting natuur en regio. Doeltreffendheid en doelmatigheid van beleid dat valt onder artikel 18 van de Rijksbegroting Ministerie van Economische Zaken*. Ecorys en Berenschot.
- Fack G. en C. Landais (2010) Are tax incentives for charitable giving efficient? Evidence from France. *American Economic Journal: Economic Policy*, 2(2), 117–141.
- Harrison, G.W. en J.A. List (2004) Field experiments. *Journal of Economic Literature*, 42(4), 1009–1055.
- Karlan, D. en J.A. List (2007) Does price matter in charitable giving? Evidence from a large-scale natural field experiment. *The American Economic Review*, 97(5), 1774–1793.
- Ministerie EZ (2014) *Rijksnatuurvisie 2014 'Natuurlijk verder'*. Den Haag: Ministerie van Economische Zaken.
- Noussair, C.N. en D.P. van Soest (2014) Economic experiments and environmental policy. *Annual Review of Resource Economics*, 6, 319–237.
- Nyborg, K. en M. Rege (2003) Does public policy crowd out private contributions to public goods. *Public Choice*, 115(3), 397–418.
- Pelozo, J. en P. Steel (2005) The price elasticities of charitable contributions: a meta-analysis. *Journal of Public Policy & Marketing*, 24(2), 260–272.
- Richter, A.P. en D.P. van Soest (2012) Global environmental problems, voluntary action and government intervention. In: E. Brousseau, T. Dedeurwaerdere, P.-A. Jouvét en M. Willinger (red.), *Global environmental commons: analytical and political challenges in building governance mechanisms*. Oxford: Oxford University Press
- Sugden, R. (1984) Reciprocity: the supply of public goods through voluntary contributions. *The Economic Journal*, 94(376), 772–787.

- Dag 1
- Dag 2
- Dag 3
- Dag 4
- Dag 5
- Dag 6
- Dag **7**
- Dag 8
- Dag 9
- Dag 10
- Dag 11
- Dag 12
- Dag 13
- Dag 14
- Dag 15

We gaan een film kijken

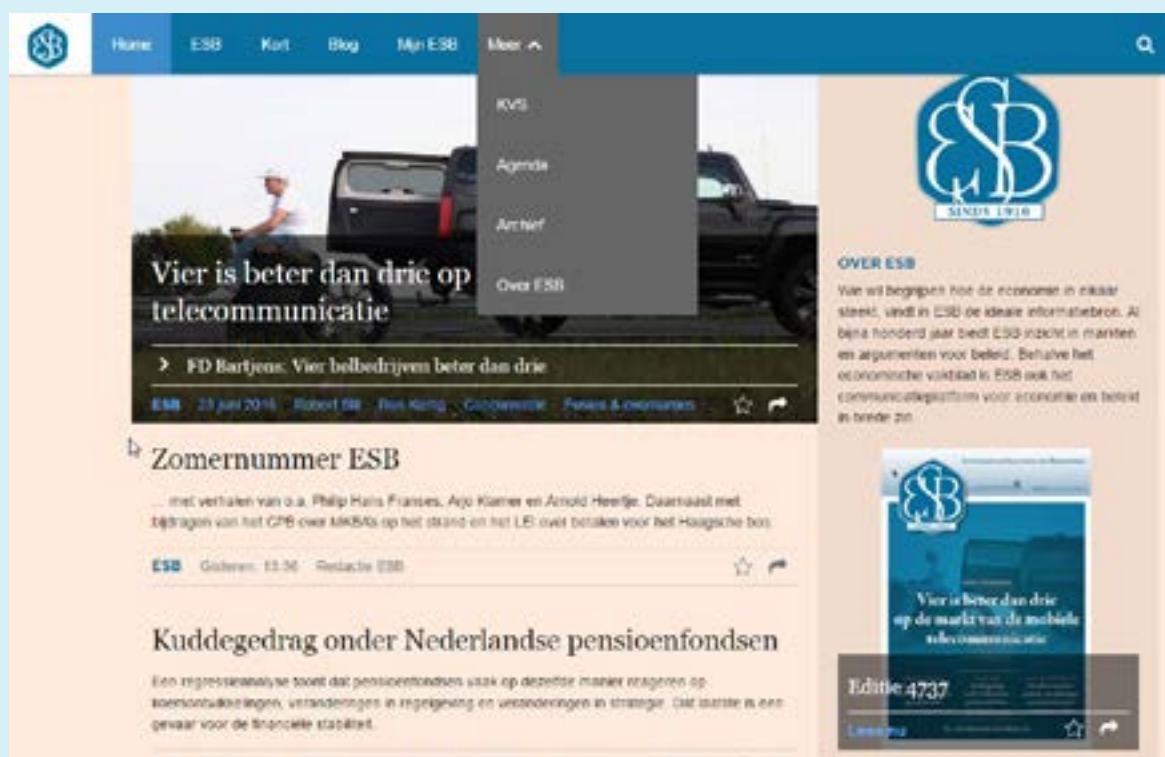

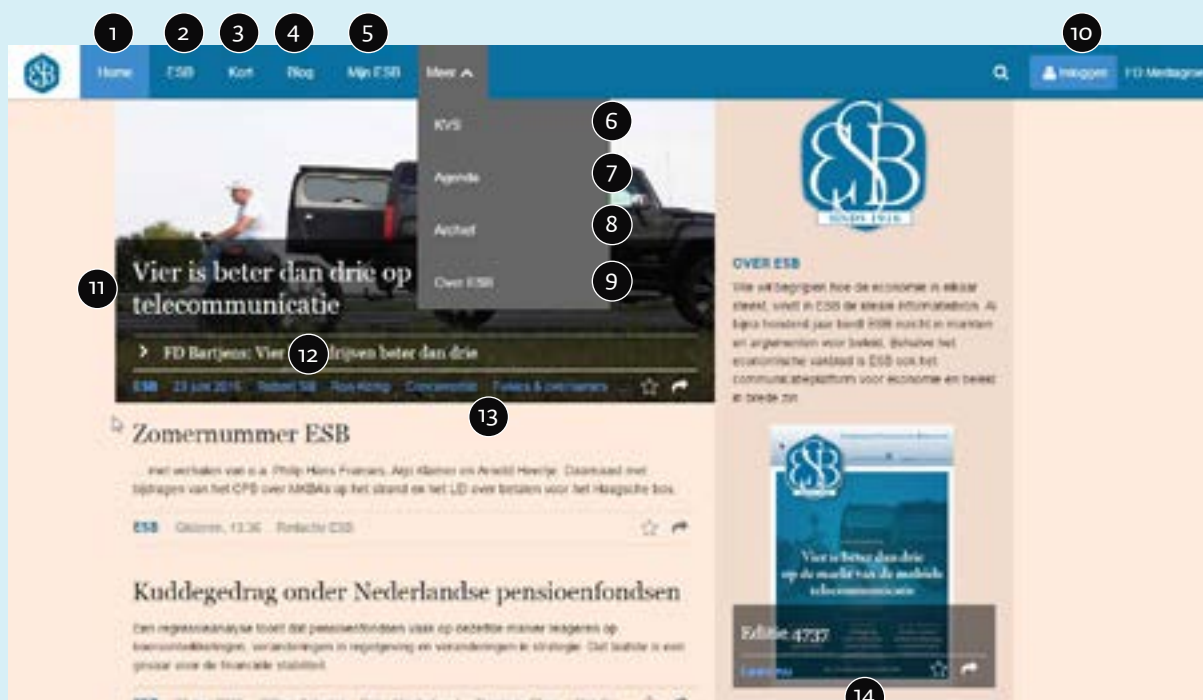
HOE GAAT HET THUIS?

- Dag 1
- Dag 2
- Dag 3
- Dag 4
- Dag 5
- Dag 6
- Dag 7
- Dag 8
- Dag 9
- Dag 10
- Dag 11
- Dag 12
- Dag 13
- Dag 14
- Dag 15

De ESB-site

De nieuwe site van ESB is vanaf vandaag (1 juli) online. Op deze pagina licht de redactie toe wat er op de nieuwe site gaat gebeuren.

- 1 Selectie van de redactie uit ESB artikelen, blogs, events en andere bijdragen die u niet mag missen
- 2 De reguliere ESB artikelen
- 3 Statistieken en samenvattingen van nieuwe working papers uit de economische wetenschap
- 4 Onze bloggers
- 5 Op basis van uw bookmarks en eerder gelezen artikelen komen hier artikelen die daarop aansluiten
- 6 De pagina van de Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde, de beroepsvereniging van economen
- 7 Agenda met alle economische promoties, oraties, seminars en lezingen in Nederland
- 8 Alle ESB artikelen (vanaf 1916) met handige zoekfunctie
- 9 Snelkoppeling naar pagina's met informatie over publiceren, abonneren en adverteren
- 10 Hier kunt u inloggen zodat u ook de artikelen kunt lezen die alleen voor abonnees zijn; als u niet ingelogd bent, verschijnt hier een 'abonneren' button
- 11 Door op een artikel te klikken opent het artikel; langere artikelen zijn altijd downloadbaar als pdf
- 12 Van ieder artikel is de auteur getagd; als u op de tag klikt, opent een kort profiel en een lijst met andere artikelen van de auteur
- 13 Van ieder artikel is het deelgebied van de economie getagd; als u op de tag klikt, opent een lijst met gerelateerde artikelen
- 14 De laatste printeditie van ESB

VAKANTIE IS HARD WERKEN

Misvattingen over vrije tijd

Een op waarden gebaseerde benadering van vrije tijd

ARJO KLAMER

Hoogleraar aan de
Erasmus Universi-
teit en wethouder
in de gemeente
Hilversum

Zo-even heb ik mijn gras gemaaid. Het moest gebeuren. Was dat vrije tijd? Vanavond ga ik koken, want we hebben wat familieleden op bezoek. Is dat vrije tijd? Ik ga daarna de zomer-vakantie voorbereiden en een extra college dat ik morgen geef. Wat daarvan is vrije tijd? En hoe zit dat met het schrijven van dit artikel dat ik nu op mijn 'vrije zondag' doe?

De manier waarop economen en sociologen het concept 'vrije tijd' bedenken, getuigt van een grote misvatting die menigeen op het verkeerde spoor zet. Waarom zou grasmaaien, wat ik liever niet doe, wel tot mijn vrije tijd behoren en een college voorbereiden, wat een van mijn liefhebberijen is, niet? Waarom is koken een vrijetijdsbesteding en lunchen met een collega niet? Waar is die vrije tijd goed voor?

Het gangbare denken over vrije tijd is serieus misleidend. Met de vakantietijd in aantocht lijkt het erop dat veel mensen werken om op vakantie te kunnen gaan. In hun vakantie achten zij zich vrij. Voor mij is vakantie juist hard werken. Dan moet ik doen waar ik niet zo goed in ben, zoals gezellig zijn, tochten bedenken, de weg vinden, inpakken en uitpakken, gezinsleden tevreden houden, wandelingen maken en vooral ook veel relatiewerk verrichten. Hoezo vrije tijd? Vergeleken met die inspanningen is het college geven ontspanning. Ik kan niks met het gangbare concept van vrije tijd.

Het wordt tijd het gangbare denken over werk en vrije tijd te doorbreken. Het wordt tijd ons te onttrekken aan de *grip* die economen en sociologen hebben op ons leven, en om een denkwijze te ontwikkelen die recht doet aan hoe we het eigen leven ervaren. Daartoe introduceer ik een tweetal begrippen

om het perspectief op vrije tijd te wijzigen, met als inzicht dat in onze zogenaamde 'vrije tijd' wij de meest belangrijke goederen realiseren. Zo, er anders over denkend, zullen we beseffen dat die vrije tijd de tijd is waarin we voor het belangrijkste deel het goede leven en de goede samenleving realiseren.

HOE DE MISVATTING OVER VRIJE TIJD IN DE WERELD KOMT

In de economische wetenschap ontstaat de misvatting over wat vrije tijd is door een fixatie op transacties. Al de aandacht gaat uit naar de momenten dat er betaald wordt voor werk en voor producten. Want werk telt alleen als zodanig wanneer ervoor betaald wordt. En omdat dat zo is, ligt het voor de hand te veronderstellen dat zonder betaling mensen dat werk niet zouden doen. De betaling voor werk is belangrijk, omdat het verdiende geld mensen in staat stelt om goederen en diensten te kopen. (Dat kopen heet in de standaard-economie 'consumptie'.) Vrije tijd wordt dan de tijd die mensen hebben als ze niet werken tegen betaling. Althans dat is de standaard-economische definitie. Thorstein Veblen definieerde vrije tijd in zijn boek *The theory of the leisure class* (1899) als de "niet productieve consumptie van tijd".

Sociologen hebben de neiging de definitie te verruimen. In het recent verschenen rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau over de verschillen in druk op vrouwen en mannen is vrije tijd de tijd die we overhouden na noodzakelijke bezigheden (SCP, 2016). Noodzakelijk is niet alleen betaald werk, maar ook de tijd die we nodig hebben voor het eten en slapen en – vooral relevant – educatie en de zorg voor kinderen. Dankzij de laatste factor kan duidelijk worden waarom vrouwen meer druk ervaren dan mannen.

Merk op dat in beide benaderingen *vrij* betekent 'vrij zijn van noodzakelijke bezigheden'. Ze hanteren dus een negatief begrip van vrijheid. Zoals de econoom Paul Teule betoogt in zijn boek *Vrijheid voor gevorderden* (Teule, 2016) gaat het in het goede leven juist om positieve vrijheid, oftewel de vrijheid die mensen hebben wanneer ze in staat zijn dat te doen wat belangrijk voor hen is. Negatieve vrijheid veronderstelt beperkingen; positieve vrijheid gaat om het vermogen iets belangrijks te verwezenlijken. Noch de standaard-economie noch de sociologie heeft het over positieve vrijheden. Zouden ze dat wel doen, dan moesten ze hun weergave van ons leven drastisch aanpassen.

EEN ANDERE KIJK OP HET LEVEN

Zowel economen als sociologen lijken het ‘overleven’ te benadrukken; onvrij zijn we blijkbaar als we doen wat nodig is om te overleven. Zelfs voor zogenaamde ‘primitieve volkeren’, zoals de Australische aboriginals of de Braziliaanse indianen, gaat die vlieger niet op. Juist zij hebben rituelen en kunstvormen ontwikkeld die ons tot vandaag de dag kunnen bekoren en inspireren. En als onze voorouders in de donkere Middeleeuwen bezig waren met overleven, hoe kan het dan dat ze de meest indrukwekkende kerken, tempels, moskeeën en kathedralen hebben nagelaten? Blijkbaar waren ze in staat om tussen de bedrijven door een rijke spirituele en kunstzinnige wereld te produceren. Voor de Grieken ten tijde van Socrates en Aristoteles was noodzakelijke arbeid iets voor slaven en vrouwen. De mannen hadden wel wat beters te doen, zoals zich wijden aan politiek, filosofie en de kunsten, en oorlog voeren. En wij maar denken dat het leven draait om betaald werk, en dat het belangrijkste doel is het vergaren van inkomen, het maken van winst en het vergroten van het bbp. Zo denken doet denken dat de tijd van niet werken ‘vrij’ is en dus beschikbaar om te doen wat je wilt. De aboriginals en de Grieken geven een ander beeld.

In *Doing the right thing: a value based economy* (2016) probeer ik met de Grieken mee te denken (met weglating van de seksistische aspecten) om het standaardbeeld te corrigeren. Ik ontleen daar een paar inzichten aan met betrekking tot de zogenaamde vrije tijd.

Laat ik beginnen met de vraag wat het belangrijkste bezit van u en mij is. Wat is het ergste om kwijt te raken? De antwoorden die ik krijg variëren, maar vrijwel nooit gaan ze over iets materi-

eels of over iets dat je met geld kan kopen. Nederlanders noemen meestal hun familie en vrienden als hun belangrijkste bezit. Vrijheid of autonomie wordt ook geregeld genoemd, of gezondheid. In het laatste geval ben ik geneigd te vragen waar gezondheid goed voor is, want ik kan me moeilijk voorstellen dat mensen leven om gezond te zijn. Nu het eerste inzicht: *het belangrijkste wat mensen bezitten, is nooit te koop*. Je kan het dus niet realiseren door tegen betaling te werken, want aan het verdiende geld heb je niks. Dus stuit de standaard economie op een groot probleem.

Maar ook de standaardsociologie, die juist de nadruk legt op families, vrienden en andere relaties, mist een belangrijk punt en dat is dat je veel moet doen om familie en vriendschappen te realiseren. Je maakt geen vrienden door achterover te leunen en familie komt niet als gebraden kippetjes de mond invliegen. Om als econoom te spreken: voor de valorisatie van waarden als vriendschap en familie zal je van alles en nog wat moeten doen, zoals relaties aangaan en onderhouden, initiatief nemen, afwassen, grasmaaien, kinderen wegbrengen en halen, een huis onderhouden en vakanties organiseren. Zowel vriendschap als familie vereist hard werk, alleen is dat werk niet betaald.

In *Doing the right thing* benoem ik daarom een ‘nieuw’ goed. Naast private goederen (die we door betaling verkrijgen) en publieke goederen (die door een collectief gerealiseerd worden) onderscheid ik gedeelde goederen (*shared goods*). De laatste zijn verreweg de belangrijkste, zo blijkt. Het gaat om goederen waar we ons best voor moeten doen om ze te hebben of te genieten, die dus werk kosten, en die we delen met anderen. We kunnen deze goederen dus niet kopen of verkopen, en ook een collectief als de overheid kan ze niet voor ons realiseren. Om een vriendschap te hebben, kennis te bezitten, muziek of theater te beleven, of het gevoel te hebben ergens bij te horen, zullen we iets moeten bijdragen. Bij gedeelde goederen gaat het niet om de bereidheid te

Wat is het ergste om kwijt te raken?
De antwoorden die ik krijg variëren, maar vrijwel nooit gaan ze over iets materiëls of over iets dat je met geld kan kopen

betalen maar om de bereidheid bij te dragen. Het gedrag is niet egoïstisch, maar sociaal. Zie het en het wordt duidelijk dat wij mensen voortdurend zo sociaal bezig zijn om de, voor ons belangrijke, gedeelde goederen te realiseren.

En we doen dat voor een belangrijk deel in de zogenaamde vrije tijd, oftewel de tijd dat we niet bezig zijn met geld verdienen of de zorg voor kinderen. Maar we doen het *ook* in werktijd. Want terwijl ik volgens mijn baas (de universiteit) werk, draag ik bij aan 'de praktijk van de culturele economie', en praktiseer ik mijn 'vakmanschap' als docent. Beide (gedeelde) goederen zijn belangrijk voor mij. Gaat het evenwel om administratieve activiteiten of om het nakijken van tentamens, dan is het maar goed dat ik betaald word, want die activiteiten zou ik direct laten vallen als de baan stopte. Maar het doceren en wetenschappelijk bezig zijn zouden ook dan wat mij betreft doorgaan. Die bezigheden zou ik mijn hobby kunnen noemen.

Dat is anders met het uitruimen van de vaatmachine, het schoonmaken van de wc, het heen en weer rijden met kinderen, het huis onderhouden en rekeningen betalen. Daarnaast ga ik naar allerlei vergaderingen, sta tal van mensen te woord en lees een reeks van taaie beleidsstukken. Geen van die activiteiten zijn een hobby. Ik krijg er niet of nauwelijks voor betaald. En toch doe ik ze, steeds maar weer. Waarom?

Hier komt het tweede inzicht. *Ik doe van alles en nog wat omdat ik bepaalde goederen belangrijker vind dan andere.* Dat zijn de goederen die doelen voor mij zijn, waar ik naar streef, en waarvoor ik van alles en nog wat over heb. In mijn geval zijn dat goederen als 'een goed gezin' en 'een sterke en solidaire samenleving'.

Ik valoriseer die goederen (maak ze waar) door thuis van alles en nog wat te doen en door politiek actief te zijn. Veel daarvan doe ik in mijn zogenaamde vrije tijd, maar het zijn voor mij essentiële activiteiten.

Zijn er dan geen momenten dat we helemaal 'vrij' zijn, niks hoeven en puur kunnen genieten? Voor veel mensen zijn die momenten er ongetwijfeld. Kunnen genieten is een kunst. En niets doen? Voor iemand met een uitkering is dat iets anders dan voor iemand met een drukke baan. Maar wees eerlijk: hoe bevredigend zijn die momenten vergeleken met de voldoening die het waarmaken van belangrijke waarden geeft, zoals de ervaring dat het gezin goed loopt en dat je hebt kunnen bijdragen aan een iets eerlijker wereld? Er is een rangorde in ervaringen die een hiërarchie in onze waarden verradert.

En de vakantie? Die kan goed voor van alles en nog wat zijn, zoals een gedeelde herinnering, verhalen voor de collega's, nieuwe energie opdoen, andere mensen leren kennen of jezelf beter leren kennen.

Maar door te spreken over vrije tijd in negatieve zin – als het 'vrij zijn van' – gaan mensen denken dat vakanties en gezinsleven nergens goed voor zijn. Het is beter te spreken over waar vrije tijd juist wel goed voor is. Om zo'n gesprek mogelijk te maken in de economie en de sociologie, is er een paradigmaverschuiving nodig.

LITERATUUR

Klamer, A. (2016) *Doing the right thing: a value based economy.* Hilversum: SEC.

SCP (2016) *Lekker vrij!? Vrije tijd, tijdsdruk en de relatie met de arbeidsduur van vrouwen.* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Teule, P. (2016) *Vrijheid voor gevorderden.* Amsterdam: Boom Uitgevers..

Veblen, T. (1899) *Theory of the leisure class.* New York: MacMillan.

- Dag 1
- Dag 2
- Dag 3
- Dag 4
- Dag 5
- Dag 6
- Dag 7
- Dag 8
- Dag 9
- Dag 10
- Dag 11
- Dag 12
- Dag 13
- Dag 14
- Dag 15

Sportief Nederland

In 2015 sportte ruim de helft van de Nederlanders van 12 jaar of ouder wekelijks.

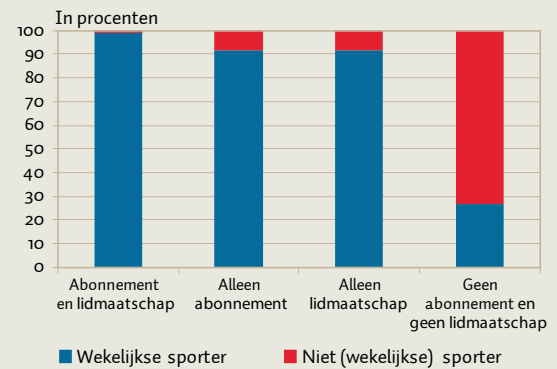
Triekwart van de 12- tot en met 15-jarigen doet het wekelijks, evenals twee derde van de twintigers. Boven de 20 jaar neemt het aandeel wekelijkse sporters af met het oplopen van de leeftijd, tot ongeveer een kwart onder de 75-plussers. Mannen zijn met 55 procent iets vaker wekelijkse sporters dan vrouwen (51 procent). Dit blijkt uit de Gezondheidsenquête/Leefstijlmonitor 2015, van het Centraal Bureau voor de Statistiek en Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.

De figuur laat per manier van sporten zien hoeveel mensen deze beoefenen. Vooral abonnementhouders en leden sporten wekelijks. Meer dan 90 procent van hen doet dat. Mensen die zowel lid als abonnee zijn, sporten bijna allemaal wekelijks. Maar ook van de ongeorganiseerde sporters, dus de mensen zonder lidmaatschap of abonnement, doen nog iets meer dan een kwart wekelijks aan sport.

Nederlanders beoefenen vele verschillende sporten, van aerobics tot zwemmen. In 2015 werden fitness/conditietraining, hardlopen en voetbal het meest beoefend onder de wekelijkse sporters. Mensen met alleen een abonnement deden het meest aan fitness/conditietraining, terwijl voetbal het meest beoefend werd door leden van een sportvereniging. Bij mensen zonder abonnement en zonder

lidmaatschap was hardlopen het populairst. ■ **JAN-WILLEM BRUGGINK** (CBS) **EN WANDA WENDEL-VOS** (RIVM)

Wekelijks sporten naar lidmaatschap en/of abonnement, 2015

Bron: Gezondheidsenquête/Leefstijlmonitor 2015, CBS en RIVM

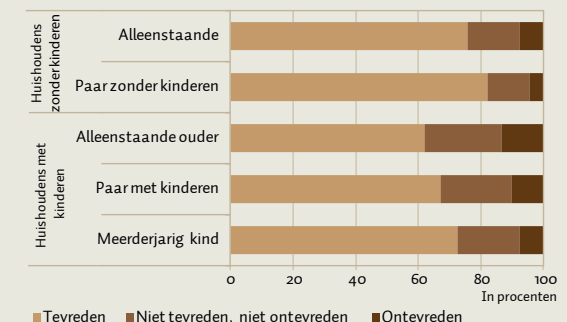
Grote tevredenheid met vrije tijd

Vrije tijd wordt vaak gedefinieerd als de tijd die overblijft als alles wat moet, zoals onderwijs of betaald werk, of noodzakelijk is, zoals eten en slapen, gedaan is. Bijna driekwart van de volwassenen in Nederland is tevreden met de hoeveelheid vrije tijd die ze hebben, 18 procent is niet tevreden en niet ontevreden, en 8 procent is hier ontevreden mee (figuur). De levensfase waarin mensen zich bevinden en de samenstelling van het huishouden hangen nauw samen met de mate van tevredenheid: 25- tot 45-jarigen zijn minder vaak content met de hoeveelheid vrije tijd. Ook indien er thuiswonende, vooral jonge kinderen zijn, is de tevredenheid lager. Ouders met jonge kinderen bevinden zich in een drukke periode van hun leven, waarin zij hun carrière vaak moeten combineren met de zorg en opvoeding van hun kroost. Vooral ouders met jonge kinderen blijken hun leven bovengemiddeld als druk en opgejaagd te ervaren, zo staat in het recente rapport *Lekker vrij!? Vrije tijd, tijdsdruk en de relatie met de arbeidsduur van vrouwen* van het Sociaal en Cultureel Planbureau. De lagere tevredenheid van ouders met (jonge) kinderen gaat samen met de hoeveelheid beschikbare vrije tijd: waar de gemiddelde Nederlander bijna 48 uur vrije tijd per week heeft, is dat voor ouders nog geen 40 uur per week.

Nederlanders zijn gemiddeld genomen meer tevreden met de manier waarop ze hun tijd besteden dan andere Euro-

peanen, zo blijkt uit een vergelijking in het CBS-rapport *Welzijn in Nederland 2015*. Ze nemen, na Denemarken en Finland, de derde positie in met een gemiddelde score van een 7,5. Inwoners van Bulgarije zijn het minst content met hun tijdsbesteding; zij geven hier gemiddeld slechts een 5,7 voor. Ook in de rest van Europa zien we dat mensen in de leeftijd van 25 tot 50 jaar, die in de drukke levensfase zitten, minder tevreden zijn met hun tijdsbesteding dan jongeren en ouderen. ■ **LINDA MOONEN** (CBS)

Tevredenheid met hoeveelheid vrije tijd naar positie in huishouden, 2015, in procenten

Bron: CBS Sociale samenhang en welzijn, 2015

De bijdrage van sport aan de Nederlandse economie

De consumptieve bestedingen aan sport en aan sport gerelateerde goederen en diensten bedroegen in 2012 11,7 miljard euro. Het betreft hier de consumptieve uitgaven van huishoudens en de overheid samen. Deze bestedingen waren hiermee goed voor 2,5 procent van de totale consumptieve bestedingen in Nederland.

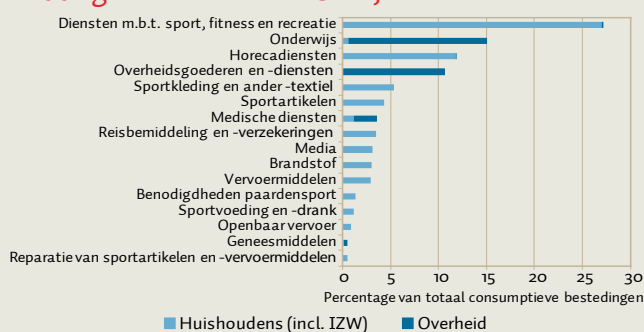
Van de consumptieve bestedingen binnen de sporteconomie zijn de uitgaven aan sport- en fitnessdiensten (27 procent), onderwijs (15 procent) en horecadiensten (12 procent) de belangrijkste (fi-

guur). De aan sport gerelateerde uitgaven aan onderwijs komen praktisch geheel voor rekening van de overheid. Dit betreft met name de lessen lichamelijke opvoeding op scholen. De overheidsgoederen en -diensten bestaan grotendeels uit de exploitatie en het onderhoud van gemeentelijke sportterreinen en zwembaden, maar bijvoorbeeld ook deels uit de politie-inzet tijdens sportevenementen.

Het CBS brengt periodiek de omvang van de sporteconomie in kaart. Hierbij gaat het zowel om directe uitgaven voor sportbeoefening, zoals de activiteiten van sportclubs en fitnesscentra, als om uitgaven aan goederen en diensten die indirect voor sportbeoefening nodig zijn of hieruit voortvloeien. Voorbeelden van indirecte uitgaven zijn lessen lichamelijke opvoeding binnen het onderwijs en de consumptie van sportkleding. Voorbeelden van goederen en diensten die voortvloeien uit het bestaan van sport in een samenleving zijn sportbijlagen in kranten, sportuitzendingen op tv, gezondheidszorg en horeca-uitgaven bij sportevenementen.

Het aandeel van de sporteconomie in andere macro-economische grootheden is kleiner dan het aandeel in de consumptieve bestedingen. Zo bedraagt de productiewaarde van alle goederen en diensten in de sporteconomie 0,9 procent van het totaal en is de bijdrage aan de totale werkgelegenheid in Nederland 1,3 procent (vrijwilligers worden hier niet meegerekend). De uiteindelijke bijdrage van de sporteconomie aan de totale Nederlandse economie – uitgedrukt als aandeel in het bruto binnenlands product – is ongeveer 1 procent. ■ **LAURA WIELENGA-VAN DER PIJL EN ANDRIES KUIPERS** (CBS)

Consumptieve bestedingen sporteconomie, naar goederen en diensten, 2012

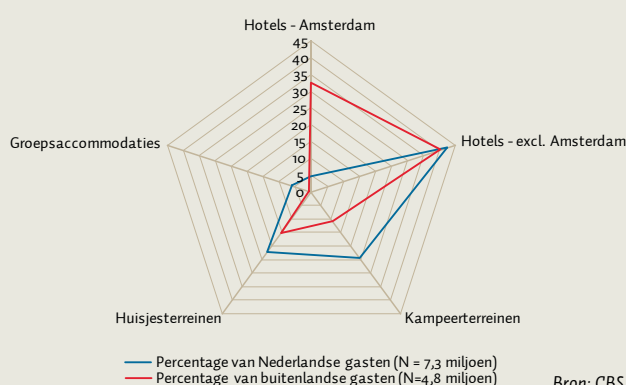
Bron: CBS, De Nederlandse sporteconomie 2006-2012

Zomertoeristen in Nederland

Het CBS gebruikt als definitie van toerist: iemand die één of meer nachten achtereen verblijft in een logiesaccommodatie. Dagjesmensen behoren hier dus niet toe. In de zomer van 2015 (juni, juli, augustus) waren er 12,1 miljoen toeristen in Nederland, van wie een minderheid van 4,8 miljoen uit het buitenland kwam.

Buitenlandse toeristen slapen over het algemeen in een ander soort

Nederlandse en buitenlandse gasten naar soort accommodatie, zomer 2015, in procenten

Bron: CBS

logiesaccommodatie dan Nederlandse toeristen. Een ruime meerderheid (73 procent) van de buitenlandse toeristen overnachtte in een hotel (figuur); 1,6 miljoen van hen kozen voor een hotel in Amsterdam en bijna 2 miljoen van hen verbleven in een hotel buiten Amsterdam. Een minderheid – 27 procent oftewel 1,3 miljoen – verbleef in een ander type accommodatie. Deze laatste groep bestond voor het overgrote deel uit toeristen uit België en Duitsland, waarbij de Belgen voornamelijk in Zuid-Nederland verbleven en de Duitsers in de kustprovincies. Van de buitenlandse toeristen die verbleven in een huisje of op de camping ging bijna een kwart naar Zeeland. Noord-Holland was met bijna 20 procent de tweede bestemming. Nederlandse toeristen kozen vaker voor de camping of een huisje in het landelijke gebied. Dit geldt voor 53 procent van de 7,3 miljoen Nederlandse toeristen, terwijl nog geen 5 procent koos voor een hotelovernachting in Amsterdam. In de zomer zijn dus ruwweg vier van de vijf hotelgasten in Amsterdam afkomstig uit het buitenland. Ruim 40 procent van de Nederlandse toeristen verbleef in een hotel buiten Amsterdam; dit is wel vergelijkbaar met het aandeel van de buitenlandse toeristen. De bestemming is echter anders. Terwijl drie van de vier buitenlandse hotelgasten kiezen voor een verblijf in Noord- of Zuid-Holland, kiezen de Nederlandse hotelgasten vaker voor een bestemming in andere provincies. Ook bij de overige verblijfsrecreatie kiezen buitenlandse toeristen vaker voor de kustprovincies, terwijl Nederlandse toeristen vaker kiezen voor landelijke provincies als Drenthe en Gelderland. ■ **ANDRIES KUIPERS** (CBS)

EVEN GEEN SCHOOL

Een opmerkelijke publicatie

Arnold Heertje bespreekt Christelijke economie

ARNOLD HEERTJE
Emeritus hoogleraar
aan de Universiteit
van Amsterdam

Van de hand van Lans Bovenberg, Marcel Canoy en Ferry Haan is een opmerkelijke publicatie op internet verschenen (Bovenberg *et al.*, 2016). De publicatie, genaamd *Economie=relaties*, heeft als onderwerp het economieonderwijs bij havo en vwo. De zonderlinge titel wordt niet toegelicht, maar uit een enkele verdwaalde zin blijkt dat er wordt bedoeld op de verbanden van het vak economie met de samenleving, de wetenschap en de belevingswereld van de leerlingen. Zoeken naar de vakinhoudelijke betekenis van de zin, economie is gelijk aan relaties, kan achterwege blijven. In de visie van

de auteurs is economie geen wetenschap die het economisch aspect van maatschappelijke verschijnselen verklaart, maar een enigszins vaag kennisgebied dat uitmondt in drie B's: Breed, Betekenisvol en Behapbaar. Breed slaat op een verondersteld relationeel mensbeeld dat aansluit bij andere wetenschappen. Het is betekenisvol omdat "economie over de leerlingen zelf gaat (...) die moeite hebben met verstandig kiezen en die hechten aan vriendschap en rechtvaardigheid" (Bovenberg *et al.*, 2016, p. 2). Het is behapbaar, omdat het slechts gaat om drie principes: ten eerste win-win;

ten tweede twee beperkingen die kiezen en samenwerken bemoeilijken (beperkte rationaliteit en beperkte moraliteit); en ten derde drie instituties om beter kiezen en samenwerken mogelijk te maken (dwang, vrijheid en zelfbinding).

Wat de lezer van deze uitgangspunten moge vinden, het gaat niet om de analytische kant van de economische wetenschap, maar om een normatief programma van eisen, bedoeld om leerlingen en hun ouders verstandiger en beter te laten kiezen en samen te werken. Deze doelstelling is religieus en politiek getint en wordt bereikt door de volgende aanpak.

De auteurs knopen allereerst aan bij een breder mensbeeld dan het, naar het oordeel van de auteurs, rationele en amorele mensbeeld van de theoretische economie. Zij motiveren deze zienswijze met de bewering dat als leerlingen en hun ouders moeite hebben met verstandig kiezen, zij zijn aangewezen op vertrouwen in anderen. Zodoende zijn wij veeleer met de ideologie van verstandig kiezen dan met economie als wetenschap bezig.

Het tweede overkoepelende uitgangspunt betreft de insnoering van het feitelijke economisch leven tot activiteiten die berusten op samenwerken. “De hoofdregel (...) van het goed besturen van een samenwerkingsverband (...) is wederzijds voordeel of win-win. Streven naar win-win (...) is ook de oude regel uit de ethiek” (Bovenberg *et al.*, 2016, p. 7). Spelenderwijs wordt een hypothese omtrent een variant van menselijk gedrag in het economische leven verheven tot een universele ethische norm. Deze strekt zich uit tot het klaslokaal, waar wordt geëist dat economie *samen* moet worden gedaan. Hier overwoekert de ideologische dogmatiek de vrijheid van leerlingen en docenten om zelf te bepalen of zij groepsgewijs dan wel individueel de leerstof bestuderen en verwerken, aanknopend bij de pluriformiteit van persoonlijke, psychologische karakteristieken. In de belevingswereld van de auteurs bieden de vakinhouden van andere profielen – zoals Nederlandse en wereldwijde literatuur, wiskunde, techniek, natuurkunde en biologie – aanknopingspunten voor behandeling in de economieles. Van geschiedenisdocenten wordt verwacht dat zij uitleggen waarom “kiezen en samenwerken wel of niet goed gelukt is” (Bovenberg *et al.*, 2016, p. 14), bijvoorbeeld in tijden van oorlog. Het verabsoluteren van overwegend ethische en ideologisch getinte oogmerken stuit af op de praktische moeilijkheid dat er geen docenten beschikbaar zijn die op al de noodzakelijk geachte terreinen deskundig zijn. Docenten hebben soms al moeite met het behandelen van het huidige economieprogramma in enge zin.

CHRISTELIJKE TRADITIE EN NEOKLASSIEKE ECONOMIE

De opmerkelijke denkbeelden van de auteurs van dit geschrift komen niet uit de lucht vallen. In 1999 verscheen in *ESB* een fraai artikel van Lans Bovenberg en Theo van de Klundert onder de titel ‘Christelijke traditie en neo-klassieke economie in gesprek’ (Bovenberg en Van de Klundert, 1999). Zij bespreken het hardnekkige misverstand dat de economische wetenschap uitgaat van een verschaald mensbeeld, gebaseerd op individuen met stabiele preferenties, en pleiten voor vruchtbare communicatie tussen de kerken en de economische wetenschap vanuit de christelijke traditie. Van een eenzijdig, verschaald, amoreel mensbeeld is in de economie echter geen sprake. Zelfs een oppervlakkige kennisneming van de economische literatuur leert dat de economiebeoefening wordt gekenmerkt door een pluriforme waaier aan veronderstellingen omtrent het gedrag van mensen in hun rol van consumenten, producenten, werknemers, deelnemers aan de ondergrondse economie, vragers en aanbieders van nieren en van liefdadigheid. Hennipman wees hier al op in zijn promotie in 1940, *Economisch motief en economisch principe* (Hennipman,

1945). De economische wetenschap gaat uit van de mens zoals deze handelt in al zijn verscheidenheid en poogt diens gedrag in een universum van schaarste te verklaren – de economie is een aspectwetenschap.

Bovenberg en Van de Klundert (1999) wijzen daarnaast op de rol van normen in het economisch en maatschappelijk verkeer. Zij vatten normen allereerst op als morele preferenties die te onderscheiden zijn van persoonlijke preferenties. Een legitieme en ook wetenschappelijk verantwoorde werkwijze, die het perspectief biedt op een nadere analyse van de invloed van morele preferenties op de allocatie en de welvaart. Een voorbeeld van deze neutrale behandeling is het recente artikel van Kimbrough en Vostroknutov over de samenhang van normen en sociale preferenties (Kimbrough en Vostroknutov, 2016).

CHRISTELIJKE NORMEN

Anders wordt het op het moment dat Bovenberg en Van de Klundert van een neutrale behandeling van morele preferenties overstappen op de christelijke traditie van waarden en normen, en deze aangereikt zien door Gods openbaring in de Bijbel en in Christus in het bijzonder.

We verlaten het terrein van neutrale en waardevrije beoefening van de economie en betreden het niet-waardevrije terrein van de christelijke economie, waarin nadrukkelijke uitgangspunten en oogmerken worden gekleurd door specifieke, religieuze opvattingen van normatieve aard. Het verbaast daarom niet de volgende passage aan te treffen:

“Sociale interactie speelt in de christelijke traditie dan ook een belangrijke rol. De mens is een relationeel wezen. Hij is aangewezen niet alleen op de relatie met God (de Ander), maar ook op de relatie met anderen.” (Bovenberg en Van de Klundert, 1999, p. 850)

In Bovenberg *et al.* (2016) vindt men dit zwaarwegende normatieve vertrekpunt rechtstreeks terug bij het ontwerp voor het economisch on-

derwijs, echter zonder de verwijzing naar God en Jezus Christus. Ook ontbreekt de aanduiding 'christelijke economie' die in het artikel uit 1999 nadrukkelijk ter sprake komt. Waar het om gaat is dat een behandeling van de rol van normen en waarden voor de allocatie van schaarse middelen en de behoeftebevrediging van de burgers van nu, van straks en waar ook ter wereld past in de evolutie van de economische wetenschap. Een vastlegging op een exogeen, door religieuze en politieke waarderingen, exclusief stelsel van normen en waarden is echter uit den boze. In de jaren dertig van de vorige eeuw werd de relativiteitstheorie van Einstein in sommige kringen terzijde geschoven omdat er sprake was van 'niet-arische natuurkunde'. Evenzeer als de natuurkunde is de economie een neutrale wetenschap die berust op telkens wisselende veronderstellingen en telkens wisselende uitspraken, vatbaar als zij is voor permanente kritiek, creatieve destructie en empirisch onderzoek. Daarin is geen plaats voor vooringemenheid van welke aard en aan welke bron ontspruitend dan ook.

LITERATUUR

Bovenberg, A.L., M. Canoy en F. de Haan (2016) *Economie=relaties*. Publicatie te vinden op www.goldschmedingfoundation.org.

Bovenberg, A.L. en T.C.M.J. van de Klundert (1999) Christelijke traditie en neo-klasieke economie in gesprek. *ESB*, 84(4230), 848-852.

Hennipman, P. (1945) *Economisch motief en economisch principe*. Amsterdam: NV Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.

Kimbrough, E.O. en A. Vostroknutov (2016) Norms make preferences social. *Journal of the European Economic Association*, 14(3), 608-638.

LITERATUUR OVER VAKANTIE

Input // output

Vakantiebaan

Veel jongeren zullen de vakantie vooral zien als een moment om geld te verdienen in plaats van – bijvoorbeeld – rustig dit vakantienummer te lezen op het strand. Naast het verdienen van geld kan een werkvakantie echter ook mogelijk niet-cognitieve vaardigheden zoals goede gewoontes, tijdmanagement en zelfvertrouwen verbeteren. Schwartz *et al.* onderzochten deze beredenering in samenwerking met een programma uit New York waarin jongeren zich konden aanmelden voor een zomerbaan. Door een hoog aantal aanmeldingen kreeg echter enkel een deel van de gegadigden een werkplek toegewezen door middel van een loting. Schwartz *et al.* maken gebruik van deze willekeurigheid en matchen de gegevens aan schoolprestaties. Uit de analyse blijkt dat jongeren met een zomerbaan inderdaad significant beter presteerden op school dan jongeren die waren uitgeloot voor de zomerbaan. Werken tijdens de vakantie is daarmee dus ook gunstig op de langere termijn.

Schwartz, A.E., J. Leos-Urbel en M. Wiswall (2015) Making summer matter: the impact of youth employment on academic performance. NBER Working Paper, 21470.

Boeken

Dat het lezen van boeken ook de leesvaardigheid verbetert, klinkt intuïtief logisch. Guryan *et al.* onderzochten of er ook daadwerkelijk sprake is van een causaal verband. Bij 59 Amerikaanse basisscholen stuurden ze in de zomervakantie elke week een boekensuggestie op. Scholieren werden aangemoedigd – maar niet gedwongen – om een boek te lezen en om er hierna enkele vragen over te beantwoorden. Uit toetsen die alle scholieren na de vakantie moesten maken, blijken dat met name meisjes uit de *treatment*-groep significant meer lasen en hoger scoorden op leesvaardigheid. Of dit effect ook geldt voor volwassen Nederlandse economen is de vraag, maar het bekijken van de boekensuggesties van *Dag 3* kan zeker geen kwaad.

Guryan, J., J.S. Kim en D.M. Quinn (2014) Does reading during the summer build reading skills? NBER Working Paper, 20689.

Strand als instrument

Voor veel ontwikkelingslanden is toerisme een van de belangrijkste sectoren. Faber en Gaubert brengen de economische effecten op lange termijn in kaart met data van Mexicaanse kustregio's uit de periode 1980–2011. Om het effect van toerisme te isoleren, identificeren de auteurs plaatsen met pittoreske stranden als instrumentele variabele.

Strandkwaliteit zou immers enkel de lokale economische groei beïnvloeden via toerisme. Uit de resultaten blijkt dat wanneer inkomsten uit toerisme met tien procent stijgen, de werkgelegenheid en bbp uit diezelfde regio gemiddeld stijgen met respectievelijk 2,8 procent en 4,3 procent.

Faber, B. en C. Gaubert (2016) Tourism and economic development: evidence from Mexico's coastline. NBER Working Paper, 22300.

Mooiweer-CEO's

Of CEO's deze zomer op vakantie gaan is nog maar de vraag. Yermack verzamelde gegevens over de zakelijke vluchten van CEO's, vakantiehuizen en persberichten van bedrijven. Hieruit concludeert hij dat een CEO op vakantie gaat na positieve berichtgeving over zijn bedrijf en terugkomt net voordat vervolgnieuws wordt gepubliceerd. Verder verschijnen er tijdens zijn vakantie minder persberichten en blijven de aandeleprijs redelijk stabiel. Een mogelijke verklaring is dat de CEO zijn vakantie inplant wanneer het rustig blijft

bij zijn bedrijf. Andersom kan de CEO ook zijn bedrijf als het ware op een lager pitje zetten wanneer hij op vakantie wil gaan. Yermack bevestigt deze zogeheten agencykostenhypothese door het weer als instrumentele variabele te gebruiken. Hij beredeneert dat het goede weer enkel de berichtgeving van een bedrijf beïnvloed via de vakantieplanning van een CEO.

Yermack, D. (2014) Tailspotting: identifying and profiting from CEO vacation trips. *Journal of Financial Economics*, 113, 252-269.

Milieubewuste piloten

Wie deze zomer kiest voor een vliegvakantie, hoeft zich minder zorgen te maken over het milieu. Gosnell *et al.* laten zien dat prikkels op bedrijfsniveau een uitstekend middel zijn om piloten efficiënter te laten vliegen. In samenwerking met Virgin Atlantic Airways prikkelden de auteurs piloten in verschillende fases van de vlucht. Zo kregen ze complimenten bij een goede vlucht of doneerden de luchtvaartmaatschappij geld aan een goed doel wanneer ze hun persoonlijk doel haalden. Uit het experiment blijkt dat er in het acht maanden durende onderzoek meer dan 21 miljoen kilo aan CO₂ minder is uitgestoten en 6,8 miljoen kilogram aan brandstof is verbruikt. Dit zou Virgin Atlantic Airways in totaal bijna vijf miljoen euro besparen.

Gosnell, G.K., J.A. List en R. Metcalfe (2016) A new approach to an age-old problem: solving externalities by incentivizing workers directly. *NBER Working Paper*, 22316.

Penalty stress

Werkt stress prestatieverlagend of juist -verhogend? Er bestaat weinig empirisch onderzoek dat deze vraag beantwoordt. Savage en Torgler onderzoeken de prestaties van voetballers tijdens penaltyseries op WK's en EK's in de periode 1976–2008. Ze vinden dat stressfactoren die verwacht werden, zoals de wedstrijdspanning, geen invloed hebben op de prestaties. Daarentegen hebben onverwachte stressoren, zoals het onverwachts moeten nemen van de beslissende penalty, wel invloed op de prestaties. Hier bestaat een significant verschil tussen onverwachte positieve en negatieve stress. Als een voetballer onverwachts een penalty moet nemen waardoor zijn land kan winnen is de kans 17 procent hoger dat hij raak schiet, maar als het een onverwachte penalty is waardoor zijn land kan verliezen is de kans 46 procent hoger dat hij mist. Deze resultaten zijn ook relevant voor stressvolle beslissingen van hulpverleners, militaire leiders en CEO's. Door de kans op onverwachte stressoren te verminderen kan besluitvorming verbeterd worden.

Savage, D. en B. Torgler (2012) Nerves of steel? Stress, work performance and elite athletes. *Applied Economics*, 44(19), 2423–2435.

Beursopbrengsten

Hebben de resultaten van het nationale voetbalelftal invloed op het rendement van de nationale aandelenbeurs? Eerdere onderzoeken kwamen tot tegenstrijdige conclusies. Ashton *et al.* hebben in 2003 al aangetoond dat dit verband in Engeland bestaat in de periode 1984–2002. Hier kregen ze veel kritiek op en nu herhalen ze dit onderzoek met een uitgebreidere dataset. Ze concluderen dat de link wel degelijk bestaat. Wel geven ze toe dat deze link aan het verzwakken is. Opvallend is dat dit voornamelijk geldt voor de impact van overwinningen, deze hebben relatief steeds minder invloed op de beurs dan nederlagen.

Ashton, J., B. Gerrard en R. Hudson (2011) Do national soccer results really impact on the stock market? *Applied Economics*, 43(26), 3709–3717.

Vrolijk sporten

Het stimuleren van kinderen en volwassenen om te sporten is tegenwoordig een prominent onderdeel van het beleid van veel overheden. Vooral omdat dit tot lagere zorgkosten zou moeten leiden. Ook zou sporten het welzijn van burgers verhogen. Downward en Rasciute vinden bewijs voor deze stelling door Engelse data over het geluksniveau en de sportfrequente van mensen voor 67 sporten uit 2005 te analyseren. Ze vinden dat het beoefenen van een sport inderdaad het welzijn van mensen verhoogt. Dit effect is sterker wanneer er ook een sociale component in de sport zit. Het stimuleren van deelname aan teamsporten is dus een effectief middel om het welzijn van mensen te verhogen.

Downward, P. en S. Rasciute (2011) Does sport make you happy? An analysis of the well-being derived from sports participation. *International Review of Applied Economics*, 25(3), 331–348.

Ontsla de coach snel

Het Nederlands elftal schittert door afwezigheid op het EK voetbal dat nu in volle gang is. Het ontslag van Guus Hiddink had niet het gewenste effect. Hangt het succes van een team dan meer van geluk af dan van de kwaliteit van de coach? Bell *et al.* onderzoeken deze vraag door data van de Engelse *Premier League* in de periode 2004–2009 te analyseren. De resultaten laten zien dat er wel degelijk grote kwaliteitsverschillen bestaan tussen coaches. Zwakke coaches worden vaak terecht vroeg ontslagen. Toch worden goede coaches soms ook vroeg ontslagen terwijl hun prestaties op het veld daar geen aanleiding toe geven. Clubs kijken dus niet altijd objectief naar de prestaties van een coach. Ten slotte beargumenteren de auteurs dat de kwaliteit van coaches na tien wedstrijden vaak al duidelijk is. Het loont om coaches die duidelijk ondermaats presteren snel te ontslaan omdat daar bijna nooit meer verbetering in komt.

Bell, A., C. Brooks en T. Markham (2013) The performance of football club managers: skill or luck? *Economics & Finance Research*, 1(1), 19–30.

Dure Spelen

Er is veel kritiek in Brazilië op het besluit van de overheid om tien miljard euro uit te geven aan de organisatie van de Olympische Zomerspelen van 2016 terwijl de overheid zelf in financiële nood zit. Baade en Matheson onderzoeken of het organiseren van Olympische Spelen een land geld oplevert of juist geld kost. Investerings in infrastructuur, sportfaciliteiten, en zaken als administratie en veiligheid zijn de grote kostenposten. De voordelen zijn de inkomsten uit toerisme, de invloed van verbeterde infrastructuur op de handel, en het onstabiele gevoel van trots onder de bevolking. Per saldo blijkt dat het organiseren van de Spelen in bijna alle gevallen geld kost. Landen blijven toch de Spelen organiseren omdat er ook 'winnaars' zijn die sterk lobbyen, zoals de bouwsector. Ook ego's van politici kunnen de besluitvorming beïnvloeden. Om de organisatie van de Spelen winstgevend te maken zouden ze moeten worden gehouden op enkele permanente locaties en moet de omvang van het toernooi worden ingekrompen.

Baade, R. en V. Matheson (2016) Going for the gold: the economics of the Olympics. *Journal of Economic Perspectives*, 30(2), 201–218.

DE REKENING

Dag	1
Dag	2
Dag	3
Dag	4
Dag	5
Dag	6
Dag	7
Dag	8
Dag	9
Dag	10
Dag	11
Dag	12
Dag	13
Dag	14
Dag	15

Een monetaire nachtmerrie

PETER VAN BERGEIJK

Hoogleraar aan de
Erasmus Universiteit Rotterdam

Dat zal je nu altijd gebeuren: Lucas Jaspersen schiet opeens klaarwakker. De afgelopen week was zwaar. Jaspersen heeft als directe adviseur van de president van de Europese Centrale Bank deelgenomen aan de G25-bijeenkomst in Delhi. Europa kan tevreden zijn: er is een goede en vooral goed gecoördineerde Europese inbreng geweest. Europa spreekt in de G25 niet meer met meerdere stemmen en dat heeft de onderhandelingspositie zeker verstevigd. Vooral de samenwerking met zijn collega's van het nieuwe Europese Ministerie van Financiën is goed verlopen. Vroeger was er altijd afstemming met alle lidstaten noodzakelijk, maar tegenwoordig staan de belangen van Europa ook bij Financiën onverdeeld voorop. Hij heeft wel met zijn ministeriële collega's te doen: ze zitten in de economy class en zullen straks op Zaventem wel uitgeput zijn terwijl er een volle dag – en waarschijnlijk een lange nacht – zal volgen waarin ze verslag moeten doen van de onderhandelingen.

Jaspersen draait zijn leeslampje aan en belt de stewardess voor een grote sterke doppio espresso. Van slapen komt toch niets meer: hij kan maar beter aan de slag gaan met de grote hoeveelheid achterstallig leeswerk. Zijn team werkt aan de nieuwe betaalmiddelen die lokaal worden ontwikkeld. Het is een trend die al langer gaande is, lokale groepen die hun eigen dikwijls heel mooi ontworpen geld drukken waarmee betaald wordt in de regio. De Centrale Bank ziet de opkomst van dergelijke alternatieve betalingsmiddelen als een probleem omdat het de statuur van de euro aantast, maar Jaspersen maakt zich er niet zo'n zorgen over: het geeft lokale kleur en hij laat altijd met plezier aan buitenlanders de mooie biljetten zien die in zijn geboorteplaats Rotterdam in omloop zijn. De Euromast voor 2½ knor, de Hef voor 5 knor, de Zwaan voor 10 knor en Stad zonder Hart voor 25 knor.

Coupages die herinneren aan de gulden toen Nederland nog een eigen monetair beleid had. Het is echt Rotterdams geld, met de handtekening van de nachtburgemeester zelve. In Rotterdam kun je er in de kroeg en kof-fieshop, op de markt en vooral in alternatieve winkels mee terecht, maar dat is het dan ook. De euromunt van Vaticaanstad met de paus als beeldenaar was, herinnert Jaspersen zich, bij het begin van de EMU technisch gezien een groter probleem voor de ECB, want dat was een wettig betaalmiddel en werd overal geaccepteerd.

Jaspersen maakt zich daarom – anders dan zijn team – eerder vrolijk dan zorgen over het nieuwe elektronische geld van maatschappijkritische groeperingen, niet over de greencoin en de gendercoin die gebruikt worden door alternatieve internetplatforms. Dat is weliswaar virtueel geld waarop de Bank geen grip heeft, maar het volume is en zal te gering blijven om het monopolie van de ECB te ondergraven. Er zijn gewoon niet genoeg alternatievelingen die Green of Gender zo hoog in het vaandel hebben staan. Er wordt gespaard, er wordt betaald, je kunt zelfs een lening krijgen, maar het is te weinig om er wakker van te liggen. Het vormt geen significante bedreiging voor het monetaire beleid. De elektronische geldcreatie is zo gezien eerder een ludieke vorm van crowdfunding. De alternatieve platforms die de green- en gendercoins uitgeven doen er goed werk mee: microkrediet voor vrouwelijke ondernemers in plattelandsgebieden van de minst ontwikkelde landen bijvoorbeeld. De platforms zijn bovendien transparant over wat ze met hun seignorage doen en hoeveel geld ze in omloop brengen. Daarom weet Jaspersen dat de bedragen au fond verwaarloosbaar zijn.

Dat is anders voor de lusocoin die, zoals zijn Braziliaans collega hem in de wandelgangen van de G25 had verteld, wel degelijk bij burgers en bedrijven aanslaat en overal wordt gebruikt in de Portugeessprekende landen die traditioneel sterke economische banden hebben, en een belangrijk middel lijkt te zijn voor betalingen van bedrijven en burgers. 350 miljoen potentiële lusocoin-gebruikers die voornamelijk buiten Europa wonen en werken, vormen nog geen bedreiging voor de euro, maar de Braziliaanse autoriteiten hebben er zorgen over omdat bedrijven, banken en financiële instellingen risico's diversifiëren en een belangrijke exposure hebben op een munt waar geen enkel toezicht op is. Kapitaalcontroles worden gemakkelijk omzeild. De vraag naar de reaal is vele male volatieler dan in het verleden, omdat vertrouwens- en wantrouwenseffecten worden uitvergroot. De schepper van de lusocoin is schimmig. Er is een vermoeden van criminele verbanden, maar dat kan niet hard worden gemaakt. Er zijn opmerkelijke ramingen van de omvang van het gebruik van de lusocoin beschikbaar, maar het zijn volgens Jaspersen slagen in de lucht.

Nog zorgwekkender vindt Jaspersen de recente opkomst van een islamcoin waarover tijdens de G25 indringend is gesproken. Ook zijn team is blijkens de voorbereide spreekpunten die mening toegedaan. Het gaat om twee miljard potentiële gebruikers en de islamcoin kan ook gebruikt worden voor transacties in de oliesector. Als dat potentieel zich metterdaad materialiseert, zullen Europese burgers en instellingen de munt gaan opnemen in hun portefeuilles. Dat brengt grote risico's voor de monetaire en financiële stabiliteit. Bovendien zijn de toenemende mogelijkheden voor financiering van terrorisme zorgwekkend, niet alleen de transacties die in de islamcoin gaan plaatsvinden maar vooral ook omdat er omvangrijke seignorage geboekt wordt. Maar het belangrijkste risico is toch dat er een mondiale munt dreigt te ontstaan waarvoor geen enkele vorm van beleidscoördinatie mogelijk is. Wie moet je bellen als het misgaat?

EVEN PUZZELN

Vakantiepuzzel

Beste lezer van ESB,

De redactie van ESB hoopt dat u deze zomer van een welverdiende rust mag genieten. Wellicht brengt u zelfs enige tijd door in het buitenland. Weest u zich er dan bewust van dat de vele economen die u voor zijn gegaan vaak niet de luxe hadden van een lege agenda. In deze zomerpuzzel zijn wij op zoek naar achternamen van Nederlanders die met hun werkzaamheden hun sporen hebben verdiend in het buitenland. Een correct opgeloste puzzel leidt tot een economische zorg waarvan wij hopen dat deze uw zomerpret niet zal overschaduwden. Om u op weg te helpen (u hebt immers vakantie) hebben wij vast één letter cadeau gedaan. Uiteraard valt ook ditmaal een van de juiste inzendingen in de prijzen. U kunt een kaartje winnen voor De Nederlandse Economendag 2016 die plaatsvindt op 4 november en wordt afgesloten met de KVS-Tinbergenlezing van Daron Acemoglu. Wilt u meedingen naar deze prijs, stuur dan uw oplossing vóór 1 september naar redactie@esb.nu.

Wij wensen u een warme zomer,

De redactie van ESB (die Felix Haan dankt voor het opstellen van de puzzel)

HORIZONTAAL

- 3 Jaargenoot van 9 verticaal, werkte voor grote bank in Washington en droeg in september graag een koffertje.
- 6 Diplomaat met talenknobbel, zat en zit voor Nederland veelvuldig in het buitenland, maar wordt ook met enige regelmaat gesignaleerd in De Koel.
- 7 Werd als jurist hoogste in rang bij de OESO. Weigerde een ministerschap voor de CHU, maar werd later wel minister van staat.
- 10 Tilburgse hoogleraar die eerder vliegreuten maakte in Californië. Is nog lang niet klaar met (of voor) het pensioen.
- 11 Britse Amerikaan (of Amerikaanse Brit) uit Den Haag, volgde slotopleiding en werkt tegenwoordig in *the Citi*.

VERTICAAL

- 1 Rotterdamse hoogleraar (en opvolger van Tinbergen). Doceerde ook in Chicago en in Gainesville. Internationaal bekend van gelijknamige ongelijkheidsindex.
- 2 Internationaal (bekend) bankier, schreef persberichten binnen vijf minuten en iedereen in Europa wilde zijn handtekening hebben.
- 4 Oud-minister van Financiën, groeide op tijdens de Great Depression en voorzag verre opvolger bij het IMF van een plan tijdens de Great Recession.
- 5 Als staatssecretaris te vinden in Hilversum, maar als hoogleraar te vinden in het oudste deel van *Oxbridge*.
- 8 Paarse minister die gelijknamige banen creëerde, maar bij zijn fractie de helft van de werkgelegenheid verloren zag gaan. Was Nederlands bewindvoerder bij de Wereldbank.
- 9 Rotterdamse econome en oud-staatssecretaris, gaf ook plankgas bij mededingingsboetes (daar weet Microsoft alles van). Geeft tegenwoordig bankadvies.

1 V

2

3 VII

4 X

5

6 II

7 VI

8 III

9 XII

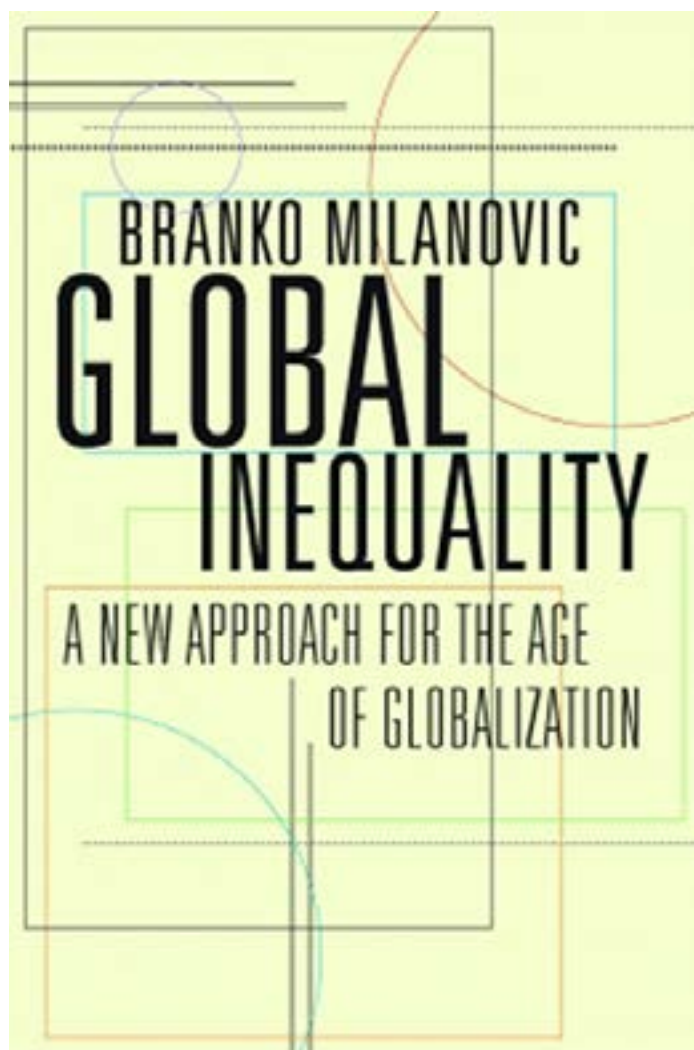
10 I

11 IV

I II III IV V VI VII VIII IX X C XII

VOOR DE REIS NAAR HUIS

Boekbespreking

PETER DE HAAN

Ex-diplomaat en
auteur van *From
Keynes to Piketty*

Thomas Piketty heeft met zijn bestseller *Kapitaal in de eenentwintigste eeuw* gewezen op het belang van inzicht in inkomens- en vermogensongelijkheid. Branko Milanovic, onderzoeker aan het Luxembourg Income Study Center en gasthoogleraar aan het Graduate Center van de City University of New York, voegt in *Global inequality: a new approach for the age of globalization* interessante inzichten toe aan die van Piketty.

Piketty poneert dat de door Simon Kuznets ontwikkelde Kuznets-curve in de praktijk

niet opgaat. Kuznets stelde dat in pre-industriële tijden inkomens- en vermogensongelijkheid gering was. Als economische ontwikkeling op gang komt, en het gemiddeld inkomen groeit, zal de ongelijkheid eerst stijgen, waarna – als de economie tot volle bloei is gekomen – deze weer daalt. Piketty concludeert dat in moderne economieën ongelijkheid de norm is. Alleen in uitzonderlijke omstandigheden, zoals oorlogen of economische crises, zal de ongelijkheid tijdelijk dalen.

Milanovic komt in zijn korte, glasheldere boek tot andere inzichten aan de hand van, wat hij noemt, *Kuznets waves*. Deze geven ontwikkelingen in ongelijkheid over lange perioden weer. Aan de hand van een analyse van inkomensdata vanaf het begin van de globalisering, zo'n tweehonderd jaar

Dag 1
Dag 2
Dag 3
Dag 4
Dag 5
Dag 6
Dag 7
Dag 8
Dag 9
Dag 10
Dag 11
Dag 12
Dag 13
Dag 14
Dag 15

geleden, concludeert Milanovic dat inkomensongelijkheid geen permanent fenomeen is maar een cyclisch patroon vertoont. Milanovic baseert zich op eigen historisch onderzoek, en dat van Lindert, Williamson en Maddison. Vóór de Industriële Revolutie bewoog de inkomensongelijkheid in cycli, vergelijkbaar met de inzichten van Malthus: in voorspoedige tijden stegen de inkomens van de armen waardoor de ongelijkheid daalde. Maar dit leidde tot bevolkingsgroei en dus tot een groter arbeidsaanbod, waardoor inkomens van armen weer daalden tot het bestaansminimum, en dus nam de ongelijkheid weer toe.

Volgens Milanovic veranderde de Industriële Revolutie deze dynamiek, en wel door drie zogenoemde TOP-factoren: *technology*, *openness* en *policy*. Technologische vernieuwingen, globalisering en beleid op het terrein van onderwijs en sociale zekerheid veranderden de economie drastisch: arbeid verplaatste zich van het platteland naar de stad, inkomensverschillen groeiden snel en de handel breidde zich over de hele wereld uit.

Milanovic onderscheidt goedaardige en kwaadaardige factoren. De kwaadaardige factoren waren in de vorige eeuw de beide Wereldoorlogen en de Grote Depressie (waardoor veel vermogens verdampen); de goedaardige bestonden uit de invloed van vakbonden, de invoering van progressieve belastingen en investeringen in onderwijs en sociale zekerheid. Dat ging goed tot in de jaren zeventig, daarna groeide de inkomens kloof weer.

Een nieuw tijdperk van economische veranderingen brak aan. Er begon een nieuwe Kuznets wave, aldus Milanovic.

De auteur analyseerde de periode 1988–2011 op basis van 600 *household surveys* van 120 landen. Milanovic presenteert niet alleen hoe de ongelijkheid zich ontwikkelde binnen landen, maar ook tussen landen. Daaruit blijkt dat de inkomensongelijkheid wereldwijd daalt, vooral dankzij de fenomenale groei van China. Er is dus sprake van convergentie. Eerdere onderzoeken wezen al uit dat de rijkste één procent van de wereldbevolking er veertig procent op vooruit is gegaan. Het inkomen van de mondiale middenklasse is ook gegroeid. Dit is met name te danken aan Chinese arbeiders wier inkomen tussen 1988 en 2011 verdubbelde. Dat geldt niet voor het inkomen van de middenklasse in rijke landen; op zijn best stagneerde dat.

Deze ontwikkeling heeft politieke implicaties. De politieke invloed van de middenklasse (inclusief vakbonden) in rijke landen is afgenomen. Die van de rijken is toegenomen, met name in Amerika. Dit kan daar leiden tot de vorming van een *plutocratie* waarin de belangen van lage en middeninkomens genegeerd worden, wat de politieke spanningen zal opvoeren. In Europa richt de onvrede zich tegen de toevloed van vluchtelingen en tegen immigranten die een betere toekomst nastreven. Milanovic noemt dit *nativism*, een vorm van nationalistisch populisme. Ook in Europa zou toenemende ongelijkheid tot verhoogde politieke spanningen kunnen leiden. Deze zouden de positieve effecten van de globalisering teniet kunnen doen en zelfs de democratische rechtsstaat in gevaar kunnen brengen.

Zo solide als de besproken analyse is, zo utopisch zijn de tien aange dragen beleidsoplossingen van Milanovic om de oplopende spanningen te pareren. Zoals de suggestie dat de verliezers van globalisering zich zouden moeten verenigen en hun leiders dwingen om de inkomens kloof te dichten. Dat neemt niet weg dat *Global Inequality* overtuigend de gevaren van toenemende ongelijkheid toont. Nederland scoort internationaal niet slecht op inkomensongelijkheid, al constateert *De Nederlandsche Bank* in haar recente halfjaarlijkse ramingen dat ons nationaal inkomen uit steeds minder looninkomsten bestaat. *Global Inequality* is verplichte kost voor politici en beleidsmakers die waarde hechten aan het voortbestaan van een welvarende economie en een stabiele democratie.

Colofon

ESB signaleert nieuwe ontwikkelingen in de economische wetenschap. Daarnaast worden in ESB economische inzichten toegepast om beleidsrelevante aanbevelingen te doen voor de overheid, maatschappelijke instellingen en bedrijven. Ook analyseert ESB de belangrijkste ontwikkelingen in de Nederlandse economie.

Artikelen in ESB verschijnen op persoonlijke titel.

ESB-redactie

Hoofdredacteur: Jasper Lukkezen
Eindredacteuren: Gelijk Werner, Joyce Delnoij
Redacteur: Ruben van Oosten, Paul Metzmakers
Redacteur Ecosystemen: Foppe Lycklama a Nijeholt
Redactiemedewerkers: Gertjan Dordmond, Nelson Mesker
Bureau redactie: De Twee Hanen v.o.f.
Beeldredactie: Jacques van Schie
Illustrator: Roger Klaassen
Uitgever: Mildred Hutten
Marketing en sales: (0800) 333 33 34

Commissie van Redactie

E.E.C. van Damme, P.H.B.F. Franses, P. Vergauwen,
J. Plantenga, H.G. van Dissel, J.H. Garretsen, A.C.
Meijdam, W.W.F. Verschoor

Redactieadres

Postbus 216
1000 AE Amsterdam
redactie@esb.nu
www.esb.nu

Kopij

Aanwijzingen voor het aanleveren van kopij vindt u op www.esb.nu/service/publiceren.

Abonnementen

ESB Klantenservice, Postbus 216, 1000 AE Amsterdam, tel. (0800) 333 33 34, klantenservice@esb.nu. U kunt een abonnement direct online afsluiten. Ga hiervoor naar www.esb.nu/service/abonneren.

Advertentieverkoop

Product- en Personeelsadvertenties:
Joep Roël, tel. (020) 592 84 50,
e-mail: joep.roel@fdmediagroep.nl

Basisvormgeving: KSMT visual design
Foto's: Hollandse Hoogte / Olivier Middendorp
Fotografie, David Rozing, Spaarnestad Photo, Sabine Joosten Fotografie, SIPA Press, Herman Wouters, Berlinda van Dam, BELGA, Marcel van den Bergh, Rex Features Ltd., Herman Engbers.
ISSN 0013-0583

ESB is een uitgave van FD Mediagroep.
De Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde is houder van de merknaam ESB (Economisch Statistische Berichten).

Verschijningsdata ESB t/m einde 2016

- 1 juli (digitaal zomernummer)
- 14 juli (eerste nummer nieuwe stijl)
- 11 augustus
- 8 september
- 13 oktober (KVS verenigingsnummer)
- 10 november
- 22 december